Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 28 (15466) ◆ 1995 чылдың февраль 14, вторник ◆ Ат салган шагы 23.00. Садар өртээ 300 рубль.

В. ЧЕРНОМЫРДИН – СЛОВАКИЯДА

МОСКВА. Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Виктор Черномырдин дүүн эгелээни ийи хүн албан езузунуң чоруунуң үезинде Россия Федерациязының болгаш Словакияның чазактар аразында чеди дугуржулгаларга ат салыры көрдүнген.

Ол дугуржулгаларның аразында культура, өөредилге болгаш эртем талазы-биле, кайы-даа чурттарның хамаатыларын ажылга хаара тударының дугайында, хамаатыларның чөпшээрел чок аргыжылгазының дугайында дугуржулгалар бар.

Виктор Черномырдин бо чугаалажыышкыннар үезинде Словакияның Чазак Даргазы Владимир Мечьяр-биле Россияның болгаш Словакияның аразында садыг-экономиктиг кады ажылдажылганы калбартыр талазы-биле бөлүк саналдарны база чугаалажыр деп, РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи оон дыңнаткан.

АК-ДОВУРАКТАН МЕДЭЭЛЕР

ОТЧЁТТАРЫН БЕРГЕН

Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы С. К. Кужугет ооң оралакчылары болгаш килдистер эргелекчилери эрткен ажыл-агый чылында кылып келген ажылдарының дугайында отчёттарын күш-ажылчы коллективтерге, ажылчы чонга таныштырып чоруп турарлар.

— 1994 чыл Ак-Довурак хоорайның амыдыралынга бир онзагай чыл болган. Ол кожуун чагыргазындан аңгыланып, республика чагыргалыг, бот-тускайлаң эргелиг хоорай болган. Бо чорук чоннуң улус ажыл-агыйының айтырыгларын дүрген, чогумчалыг шиитпирлээринге улуг ажыктыг болган — деп, хоорай чагыргазының даргазы С. К. Кужугет февраль 6-да Ак-Довуракта «Хлеб» акционер ниитилелдиң коллективиниң ажылчыннарынга отчёдун берип тургаш, баштай демдегледи. Ооң-биле кады эрткен чыл хоорай чурттакчыларының амыдыралынга берге чыл болган. Чылыг, энергия бээр төптүң (ЧЭТ) ийи-үш удаа озал-ондактарга таварышканы-биле хөй албан черлери, организациялар, чурттаалга бажыңнары доңган, чылдың дургузунда ооң уржуктарын эде кылыр ажылдарны чорутканын ол демдеглээн. Бо чылын хоорай чурттакчылары улуг бергедээшкиннерге таварышпайн кышты эрттирип турар. Хоорай чагыргазының даргазы чылды түңневишаан, чаа чылда кылып чорудар сорулгалар-биле чыылганнарны таныштырган.

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ, ИНВАЛИДТЕРГЕ

Ак-Довурак хоорайның Тудугжулар суурунда 105 квартиралыг беш каът чурттаалга бажыңының ийи подъездизинде 32 квартираны тудугжулар ажыглалга киирген. Чаа чылдың эгезинде ажыглалга кирген квартираларже ону манаан чурттакчылар көжүп кирген. Ажыглалга кирген квартираларны колдуунда пенсионерлерге, инвалидтерге берген. А ийи квартираны хоорай аптеказы кылдыр эде кылган.

Чаа квартираларда көжүп кирген улустуң байдалын сонуургап, ийи квартирага кирдим. Дугаары 74, 94 квартираларда чурттап олурар пенсионерлер Михаил Доңгак, Бичии-кыс Монгуш олар үш-дөрт өрээлдиг, чылыг, чырык бажыңда чурттап эгелээнинге өөрүшкүнүң сөстерин сөглээр болдулар. Амдызында соок суг чок, өске чүве шупту ажылдап турар.

Бо чурттаалга бажыңының өске подъездилерин база ажыглалга дарый киирер дээш ында Владимир Монгуштуң бызаңчылар, Сүрүң Демир-оолдуң тудугжулар бригадалары шудургу ажылдап турар.

ЧАА АПТЕКА

Моон мурнунда чылдарда Ак-Довурак хоорайның Тудугжулар суурунга № 17 аптека эргиде хоорай Соведи турган эрги барак бажыңның бир чартыынга турган. Сөөлгү ийи чылда ол бажың үрелип, одалга системазы доңган турган. Аптека ажылдакчыларының өскээр көжүп, ажылдаар чери тывылбаан, ынчангаш олар ийи чыл иштинде «дидими-биле» ол-ла черинге ажылдап, шыдажып турганнар. Соок черге эм-таң доңар, берге болбайн канчаар. Ам канчаар, чоннуң кадыы дээш-де хүлээлгезин күүседип ажылдап турганнар.

Чоокта чаа хоорай чагыргазы Тудугжулар суурунда «Тиилелге» кудумчузунда чаа тудуп турар беш каът бажыңның ажыглалга кирген ийи подъездизинден ийи квартираны аптека кылдыр эде кылдыргаш, ону аптека ажылдакчыларынга ажылдаар кылдыр берген. Эрткен неделяда аптеканы олче көжүрген, ооң ажыдыышкынын байырлыг байдалга эрттирген.

— Чаа аптекавыс чылыг, чырык, ажылдаарынга бүгү-ле чүве таарымчалыг, экидир — деп, ооң ажылдакчылары чугаалаар болду.

Аптекада чаа эм-таң база хөйү-биле келген, улус ынаар шуужуп эгелээн.

КУРЛАВЫРЫ ЭВЭЭЖЭЭН

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың чылыг, энергия бээр төвүнде (ЧЭТ-те) бо хүннерде дөрт котёл ажылдап, хоорайны чылыг-биле хандырарынга улуг бергедээшкиннерни болдурбайн турар. Сөөлгү үеде ЧЭТ-те сөөрткен хөмүр-даштың курлавыры эвээжээни элээн дүвүрелди оолдура берген. Амгы үеде ында 1800 тонна ажыг хөмүр-даш курлавыры арткан. Бир хонукта 270 тонна хөмүрнү котёлдарга одаар болган, ынчангаш бар курлавырны алгаш көөрге, ол бир неделя хиреде одаарынга четчир-дир. Моон чылдагааны — хөмүр-даш сөөртүп турар машиналарның санының эвээжээни, база хөмүр-даш сөөртүп турар чолаачыларга контроль чок болуп турарындан оларның «солагай рейстер» кылыр чорууну көвүдээнинден болуп турар.

ЧЭТ-ке хөмүр-даш курлавырларын көвүдедир дээш хоорай чагыргазы хемчеглерни ап эгелээн.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЭГЕЛЭЭН

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының цехтери болгаш рудник ажылын түр када тургузуп, ажылчыннарны төлевир чок шөлээже үндүргенден бээр ийи ай чеде берген. Ооң кол чылдагааны — арыглал фабриказын чылыг-биле хандырарының бергедээнинден болган. Хөй-хөй ажылчыннар кыштадыр ажыл чок олурар ужурга таварышкан.

Хоорай чагыргазы болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары арыглал фабриказын бо айда ажылдадыр хемчеглерни ам ап эгелээн. Комбинаттың турупкан цехтерин ажылдадып, даг-дүгүн бүдүрүп, сайгарбас болза хоржок болган. Эрткен чылын комбинат чүгле 17 муң тонна даг-дүгү бүдүрген, баазаларда болгаш складта 400 тонна даг-дүгү бөлүнде арткан. Комбинаттың янзы-бүрү чүүлдер дээш ниити өрези ам 7.388.5 млн. рубль болган. Ынчангаш комбинатты бүгү-ле хемчеглерни ап тургаш ажылдадыр ужурлуг. Ам үр үеде турупкан дериг херекселдерин катап ажылдадыры база берге, хөй акша төгерик херек. Ынчалза-даа белеткел ажылдары чоруп турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик кожуун.

ЭМНЕДИП АЛЫКСААР БОЛЗА...

Чаңгыс хүн дургузунда арага ижер, таакпы тыртар багай чаңчылдан адырлып ап болур силер!

Москвадан кээр психиатр эмчи, нарколог, А. Ф. Довженко аттыг ачы-буян фондузунуң президентизи профессор О. В. Новиков биле Бүгү-российның эмчилер болгаш кадыкшыл ниитилелиниң эмнелге төвүнүң удуртукчузу Э. П. Качаев олар 1995 чылдың март 2, 3, 4, 5 хүннеринде Кызылга стрессопсихотерапияның ховар дээн аргазы-биле арагадан эмнээриниң кодирования сеанстарын эрттирер.

Баш удур бижидилгени февраль 14-тен эгелеп эртенден дүъшке чедир 3-55-87 телефон дамчыштыр. 18.00 шактан соңгаар 6-17-59, 3-61-87 телефоннар дамчыштыр кылыр, ол-ла телефоннар-биле тайылбырны ап болур.

◆ Тыва Республиканың Чазаанда ◆

ЧЕРГЕ ХУУ ӨНЧҮНҮ ХҮЛЭЭП КӨРБЭЭНИНДЕН

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Ону шөлээден хуусаа бетинде үнүп келген Чазак Баштыңы, республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген.

Ооң шөлээге турган үезинде Чазак чаңгыс аай механизм ышкаш таарыштыр ажылдап, республикада эрге-чагырганың кол удуртулга болгаш таарыштырылга органы кылдыр кадрларны ажылга таарыштыр тургузарынга, ажылды организастаарынга, ооң арга-хевирлерин ажыглаарынга бодунуң шынчызын бадыткаан дээрзин хуралдың хүн айтырыында киирбээн ол чүүлдү Президент онзалап демдеглээн. Эң нарын үеде Тываның кол-кол адырларының деңдески ажылдаары хандыртынган, амгы болгаш келир үеде айтырыгларны чоорту, чогумчалыг шиитпирлээри уламчылаан. Ш. Д. Ооржак Чазак кежигүннеринге, оралакчы-президент А. А. Мельниковка, күрүне секретары В. С. Очур-оолга оларның ылаңгыя январьда кылып чоруткан ажылдары дээш өөрүп-четтиргенин илереткен.

Ол хуралга чугаалашкан чугула болгаш үези келген айтырыгларның бирээзи — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин реформажыдарының кол дүрүмнериниң дугайында айтырыг болган.

Республиканың езу барымдаалап эде тургустунган совхозтарының хөй кезии сөөлгү чылдарда ажыл-херектерин чүгле эдип шыдаваан эвес, а харын-даа өре-ширениң ханы тамызынче чуглуп кирген болуп турары чажыт эвес-ле болгай. Көдээде экономиктиг реформа хөй-хөй факторларның күжүнден чаңгыс черден шимчевестээн. Оларның эң-не колу — черни хуу өнчүге бээрин хүлээп көрбээн 1992 чылдың референдумунуң түңнелдери болуп турар.

Бо тургустунуп келген байдалдарда Чазак ону ажып эртерниң чамдык шиитпирлерин дилеп тывар апарган. Аграр секторну ханы реформалаарының айтырыгларын дарый шиитпирлевейн, ону оожумнадыр болза, көдээ ажыл-агыйлыг республиканың экономиказынга эттинмес когаралды чедирер чыгыы апарган. Хөй-хөй ажыл-агыйларның ажылчыннары эрткен чылын-на чартык чылда, оон-даа хөй хуусаада акша-шалыңын албааннар.

Сөөлгү чылдарның дуржулгазындан алгаш көөрге, ол-ла бүгү халаптарның кол чылдагааны — тараачынның өнчү-хөреңгизинден адырылчак чоруун камгалап арттырганы болур. Ынчангаш ажылдап кылдынып турар дүрүм ол айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң кол фондуларын, черни көдээниң чурттакчыларының аразынга хуваарының механизми аңаа тодараттынган турар апаар. Баштайгы хевирни Чазак хуралынга чугаалажып көрүп турган үеде ооң авторларының чамдык частырыглары аңаа илереттинген. Өнчүнүң кымга кайы хире онаажырының дугайында улуг эвес айтырыгны шиитпирлээрде, олар хуужудулганың уржуктарын херекке албайн барганнар. Олар ылаңгыя көдээ суурнуң социал, культура адырынга дыка таарымча чок байдалдарны тургузуп болур чыгыы. Ынчангаш ол дүрүмнү чедир ажылдап кылыры биле ажылдап тура, ол айтырыгларны шиитпирлээринге таарымчалыг, комплекстиг байдалдарны өөренип көөрүн, ылаңгыя чер хамаарылгаларынга онаашкан эде организастаашкын кезээнге үндезилелдиг, деңнештирилгелиг болурун чедип алырын ону ажылдап кылып турар кижилерден Чазак негээн.

Республиканың экономиказынга база бир кол чүүл болур өске айтырыгны амыдырал боду-ла хүннүң айтырыынга киирген. Тывага инвестициялар эргежок чугула. Бир-тээ, федералдыг бюджеттиң аргалары кызыгаарлаттынган болганда, чок-ла болза даштыкы инвестиция ээлеринге, азы Россияның саң-хөө, саң-хөө-садыг болгаш саң-хөө үлетпүр бөлүктери-биле чугааны кылыр апаар хире. Оларга болгаш өскелерге-даа кол чүүл — инвестицияларны дедир эгидериниң быжыг магадылалы-ла болгай. Бүгү делегейде ындыг магадылал — чээли алган кижиниң долаа орнунга салып турары эт-хөреңгизи болуп турар. Тыва Республиканың Чазааның белеткээни Тыва Республиканың «Долаа дугайында» Хоойлузун Дээди Хурал эрткен чылын хүлээп алза-даа, кол чүүл — долааның хевирлериниң даңзызы быжыглаттынмаан болган. Ол талазы-биле дыка нарын айтырыгларны эрткен чылдың дургузунда чорудуп келген. Чоокта чаа ол ажыл бүрүнү-биле кылдынган болгаш «Тыва Республиканың экономиказынга валюта чээлизин хандырарынга, даштыкы инвестицияларны кииреринге долаа чүүлдериниң дугайында» доктаал төлевилелдиң үндезини болуп кирген. Ында долаа кылдыр ажыктыг казымалдарның чыдар чамдык черлери, казып тывар үлетпүрнүң объектилери, күрүнениң Арга-арыг фондузунуң чамдык участоктарында бойдус курлавырлары тодараттынган. Доктаал хүлээп алдынган болгаш ол күштүг болуп эгелээн. Ынчангаш чогуур инвестиция ээлери-биле дугуржулгаларны кылып болур арга ам республикада бар апарган.

Ол хуралга чугаалажып көрген бир аар айтырыгларның бирээзи — «Тыва Республиканың Кызыл кожуун чагыргазының даргазы А. К. Бакулинниң халаптыг айыылдан өлгениниң фактызының дугайында» айтырыг болган. Ол өлүрүүшкүнү аңаа сайгарып чугаалашкаш, Чазак ИХЯ-ның, Тыва Республиканың прокуратуразының, контрразведказының Тыва Республика талазы-биле албаның удуртукчуларындан ол талазы-биле истелге ажылдарын тускай хынаалдага алган турарын негээн. Ол кем-херек үүлгедииниң онза айыылдыын өөренип көргеш, оперативтиг-истелге бөлүктеринге практиктиг дуза чедирери-биле Чазак комиссиязын тургузарын шиитпирлээн.

Эрге-дужаал эдилээн кижилерге, оларның аразында чагырга черлериниң даргаларынга, Чазак кежигүннеринге айыыл чок чорукту хандырар талазы-биле бичии-даа эрге-хоойлу нормалары бистиң хоойлужудулгавыста чок болуп турар-дыр дээрзин ол айтырыгны чугаалажып турда санал берген хөй-хөй кижилер чугаалааннар. Россияның девискээринде хөй-хөй регионнарда кем-херектиг байдаллар ол айтырыгны чугулалап көөр үези келгенин бадыткап турар.

Хуралга республика амыдыралының өске-даа айтырыгларын чугаалажып көрген.

• • •

Тыва Республиканың Чазак кежигүннери болгаш аппаратының ажылдакчылары соңгукчулар-биле ужуражыры-биле эрткен неделяның понедельникте кожууннарга турган. Ол ужуражыышкыннарның темазы — Чазактың 1994 чылда отчеду. Тыва Республиканың Конституциязы-даа, Чазак дугайында Хоойлу-даа ол удуртур органның чон мурнунга чыл санында-ла отчеттар кылып турарын даандырбайн турар. Ынчалза-даа Чазак Баштыңы болуп турар Президентиниң санап турарын езугаар алырга, ындыг ужуражыышкыннарны улусчу эрге-чагырганың принциптерин боттандырарының хевирлериниң бирээзи, күүсекчи органнарның ажылының харыысалгазын болгаш дээштиг чоруун бедидериниң чепсээ болуп турар. Ол ужуражыышкыннарның түңнелдериниң талазы-биле соңгукчуларның саналдарын, күзээшкиннерин чугаалажып, оларны системажыдар болгаш Чазактың ажыл планнарынга киирерин өөренип көөр апаар.

ДЕВИСКЭЭР ПОЛИТИКАЗЫН АЖЫЛДАП КЫЛЫР

Парлалга конференциязы

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей Москвага Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазынга девискээр политиказының концепциязының (кол угланыышкыннарының) дугайында парламент дыңналгазынга киржип чорааның түңнелдеринге болгаш Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралынга (съездизинге) хамаарышкан айтырыгларга парлалга конференциязын февраль 10-да эрттирген.

Парлалга конференциязынга республика солуннарының, телевидениениң, радионуң корреспондентилери киришкен.

К. А. Бичелдей баштай Москва чорааның түңнелдерин журналистерге чугаалап берген. Амгы үеде Россияның федералдыг органнарының эрге-чагыргалары соңгулдалар бүдүүзүнде туруп турар. Федералдыг Хуралдың Федерация Чөвүлелинге, Күрүне Думазынга, РФ-тиң Президентизиниң соңгулдалары болур. Ынчангаш федерацияның политиктиг баштыңнары Россия Федерациязының девискээр политиказының айтырыгларынче катап эглип кээри эргежок чугула деп шиитпирлээн. Ындыг политика бар азы чок бе, турар азы турбас бе, моон соңгаар ол кандыг болурул деп айтырыгларны тодарадыр сорулганы салган.

Девискээр политиказы биле национал политика — бо ийи ниити күрүнениң политиказын тургузуп турар. Бо ийи политика Россия күрүнезиниң бот-догуннаашкынының кол сорулгаларынга, угланыышкыннарынга дүүшкек, ону харылаар ужурлуг дээрзин Дээди Хурал Даргазы демдеглээн.

Күрүне Думазынга девискээр политиказының концепциязының дугайында парламент дыңналгазы февраль 6-да болган, ону И. П. Рыбкин ажыткан. Россия Федерациязының составында республикаларының удуртукчулары аңаа олурушкан. Кол илеткелдерни комитеттерниң төлээлекчилери кылган. Россия Федерациязының девискээр политиказының болгаш национал политиканың айтырыгларын харылап турар С. М. Шахрай аңаа олуржуп, чүве чугаалаан. Россияда девискээр политиказының программазы чок, ону хүлээп-даа албаан, бадылаваан-даа, ынчангаш бо талазы-биле боттандырар чүве чок. Бо чугула херекти эгелээр, кылыр сорулга туруп турар, азы ооң баштайгы базымнарын кылып эгелээри болур. Байдал ындыг-дыр. Федеративтиг күрүнеге 70 ажыг чылдарның иштинде кады чурттап, ажылдап келдивис, ынчалза-даа чаңгыс аай күрүне политиказы эрткен үелерде турбаан, ам-даа чок. Ол ышкаш национал политика талазы-биле база ынчаар чугаалап болур. Хөй националдыг улустар чурттап турар Россия Федерациязының күрүнези кандыг национал политиканы боттандырып турары биллинмес дээрзин дарга журналистерге дыңнаткан.

Күрүне Думазынга девискээр политиказының угланыышкыннарының дугайында парламент дыңналгазынга дыка хөй эштер санал-оналдарын берип, бо айтырыг талазы-биле чүнү кылза чогуурунуң талазы-биле тодаргай бодалдарын илереткен. Дээрги Бурбулистиң саналы кончуг солун болганын демдеглээн.

Парламент дыңналгазының түңнелинде девискээр политиказының үзел-бодалының кол угланыышкынының талазы-биле ажылдап кылган санал-сүмелерни чүүлдүгзүнүп деткээн. Россия Федерациязының эрге-чагырга органнарының бүгү хевирлериниң стол кырынга чыдар үргүлчү ажыглаар документизи болуруп дугуржуп алганын Дарга чугаалаан.

Девискээр политиказының угланыышкынының эптиг, таарымчалыг кол туруштарын дилээриниң, тыварының хемчеглери амгы үеде алдынып турар. Бир эвес девискээр политиказы Россия Федерациязының девискээрлериниң эрге-ажыктарынга дүгжүп, салым-чолун шиитпирлээрин харылап турар болза, ынчан ол езулуг девискээр политиказы болур дээрзин айыткан. Амгы үеде РФ-те Федералдыг эрге-чагырга органнарының чаңгыс чөрүлдээлерлиг политиказы туруп турар, өске девискээрлериниң кандыг-даа политиказы чок. Россия Федерациязының бүгү субъектилеринге девискээр политиказын чаңгыс аай схема езугаар тургускан чурум езугаар боттандырарын парламент дыңналгазының үезинде шиитпирлээн. Бистиң республика бо херекке идепкейлиг киржир дээрзинге бүзүрээн бодалын К. А. Бичелдей илереткен, девискээр политиказының талазы-биле республикада бодунуң туружу барын чугаалаан. Девискээр политиказы дээрге хамыктың мурнунда Тыва Республиканы болгаш Россия Федерациязының субъектилерин камгалаары болур, бирээде ол. Ийиде, девискээрниң экономиктиг, социал-политиктиг хөгжүлдезиниң онзагай байдалын өөренип көөр, ооң иштинде Тыва Республиканы. Моон соңгаар девискээр политиказын ажылдап кылырда бо чүүлдерни барымдаалаары чугула болуп турар.

Парламент дыңналгазынга Россия Федерациязының колдуунда бүгү субъектилериниң хоойлужудулга болгаш күүседикчи органнарының удуртукчулары олурушкан азы өскээр чугаалаарга, РФ-тиң субъектилериниң удуртукчуларының хуралы деп-даа санап болурун парлалга конференциязынга айыткан.

Федералдыг Хуралдың ийи палатазының даргалары В. Ф. Шумейко база И. П. Рыбкин-биле ужурашканын журналистерге К. А. Бичелдей чугаалап берген. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалын, таваржып турар бергелерин, ону шиитпирлээр дээш Дээди Хуралдың, Чазактың удуртулгазы чүнү кылып турарын, кандыг деткимче, дуза херегин ол чугаалап берген. Палаталарның удуртукчулары Тывада байдалды эки билирин, боттарының талазындан болдунар-ла дуза чедирериниң хемчеглерин алырын дыңнаткан.

К. А. Бичелдей Москвага ажылының аайы-биле чоруп тургаш, Россияның Федералдыг Хуралының болгаш Президент соңгулдаларынга хамаарыштыр ону харылап эрттирер удуртукчулар-биле ужуражып чугаалашкан. Чамдык эштер ийи соңгулданы 1996 чылдың июнь 12-де катай эрттирерин, өскелери РФ-тиң Конституциязын езугаар айыткан хуусаазында чорударын, үш дугаарлары чүнү-даа чугаалаарын шиитпирлеп албаан, аңаа олуруп турарын айыткан. Дээди Хуралдың Даргазы Конституцияны сагып, соңгулдаларны ол-ла үелеринде эрттирери чогумчалыг деп санаан.

Депутат Федерация Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Р. Авдулатипов Тывага бо чылдың март айда келир күзелин илереткенин ол дыңнаткан.

Россия Федерациязының хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыыл-халаптар уржуктарын чок болдурар министри С. К. Шойгу-биле ужуражып, ажыл-агыйжы чугаа кылганын К. А. Бичелдей элээн делгереңгей чугаалап берген. Радиациядан чонну камгалаары сөөлгү үеде чугула айтырыг болу берген. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга кожууннарының ажылчы чонунуң кадыының байдалын хынаар комплекстиг комиссия майда ажылдап эгелээр. Дээди Хуралдың Даргазы депутат кижи болганда бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринге идепкейлиг киржир бодап турар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү сессиязының ээлчеглиг хуралынга Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының (съездизиниң) дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашканын К. А. Бичелдей журналистерге дыңнаткаш, ол бөдүүн эвес айтырыг дээрзин демдеглээн. Хоойлу төлевилелин сессияга ийи удаа бүгү талалыг ханы сайгарып, чугаалашкаш, казылдаларны кылган, немелделерни киирген, Президентиниң адын салдыраары-биле чоруткан. Ынчалза-даа Ш. Д. Ооржак аңаа ат салбаан, төлевилелге немелделерни киирерин саналдап турар, ооң сайгарылгазын сессияга кылган. Ооң түңнелдери кандыг болганынга ол доктааваан. ТР-ниң улустуң Улуг Хуралының (съездизиниң) дугайында хоойлу төлевилели кандыг болурунга хамаарыштыр Дээди Хуралдың болгаш бодунуң бодалдарын журналистерге чугаалап берген. ТР-ниң Дээди Хуралы улустуң Улуг Хуралының дугайында хоойлу төлевилелин чурттакчы чонга таныштырар, оларның санал-оналдарын алыр ажылды чоруткан. Республиканың чөөн болгаш барыын зоналарынга парламент дыңналгаларын эрттирген, төлевилелге хамаарыштыр эвээш эвес ажыктыг саналдарны алган. Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дүүштүр Улуг Хурал баш билип, харылаар үш айтырыглыг дээрзин К. А. Бичелдей чугулалап айыткан. Бирээде, ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирери болгаш киирбези. Ийиде, Конституцияда айытканын езугаар дайын болгаш тайбың айтырыгларының талазы-биле Дээди Хуралга сүмелерни бээр. Үште Конституцияның 73 дугаар чүүлүнге дүүштүр Улуг Хурал Дээди Хуралга хоойлу чогаадыр эгелекчи саналды киирип болур эргелиг. Бо чүүлдер болза, Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазынга ажыктыг, чугула болуп турарын демдеглээн.

ТР-ниң Конституциязында бижээнин езугаар алырга, Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралы (съездизи) бүгү улустуң референдумунуң түңнелдеринге, а ол ышкаш ТР-ниң Дээди Хуралының болгаш ТР-ниң Президентизиниң саналдарынга үндезилээш, ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер онзагай эргелиг болуп турарын ол демдеглээн. Ынчангаш улустуң Улуг Хуралы — бүгү улустуң күзел-соруун илередириниң органы болур.

Ооң ыңай Улуг Хурал дугайында хоойлу төлевилелинге кандыг чүүлдерни киирген К. А. Бичелдей журналистерге тайылбырлап берген. Улуг Хуралдың делегаттарын күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга, конференцияларынга, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдарынга ажык бадылаашкын-биле соңгуур. Чажыт бадылаашкын чорутпас. Улуг Хуралдың делегадының бүрүн эргези чаңгыс чыыш болурун төлевилелде айыткан. Оон өске-даа улустуң Улуг Хуралынга хамаарышкан айтырыгларга ол доктааган.

Улустуң Улуг Хуралының дугайында хоойлу төлевилелинге Президент он ажыг чүүл немелделерни киирип келген, ону үшкү сессияга депутаттар сайгарган, чамдыызын хүлээп алган. Оларның аразында маргылдаалыг чүүлдер, бодамчалыг өөренип көөр айтырыглар барын К. А. Бичелдей тайылбырлап чугаалаан соонда ол бүгүнү Президент-биле дугуржуп, сүмележип тургаш, чогумчалыг шиитпирлеп ап болурунуң аргаларының барын демдеглээн.

К. А. Бичелдейден парлалга конференциязының киржикчилери девискээр политиказынга, национал политикага, улустуң Улуг Хуралынга болгаш өске-даа эң чугула амыдыралчы, ажылчы, ажыл-ишчи айтырыгларга хамаарышкан айтырыгларны салгаш, чогуур харыыларны алганнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛ

Россияның федералдыг шериглерин Чечен Республиканың девискээринче кииргенден бээр ам ийи ай беш хонган. Ында эгелээн халаптыг дайын амга чедир соксаваан. Дудаевтиң талалакчыларының артынчылары боо-чепсээн дүжүрбээн, харын тактиказын өскертип, партизан дайынын чорударын оралдажып турар. Россияның Чепсектиг Күштериниң Чиңгине штавының начальниги генерал-полковник Колесниковтуң дыңнатканын езугаар алырга, Чечняга дайын чорудулгалары эгелээнден бээр Россияның шериглери ниитизи-биле 1020 кижизин өлүртүп когараан. А Чечен Республиканың көскү политиктиг ажылдакчызы Автурхановтуң медеглелин ёзугаар алырга, Чечняда халаптыг дайынга 10 муң шериг болгаш хамааты тайбың кижилер өлген. Чечен Республикада амгы үеде байдалдың дугайында чер-черден дараазында медээлер херечилеп турар.

ГРОЗНЫЙ. Россияның федералдыг иштики шериглери сөөлгү хүннерде бодунуң күжүн таарыштыр мөөңнеп, Дудаевтиң чепсектиг отрядтарының халдаашкыннарын чедиишкинниг ойтур шаап келген. Ында шериг командылалының дыңнадыын ёзугаар алырга, Дудаевтиң шериглеринден Грозный хоорайны колдуунда хостаан. Оларның артынчылары амгы үеде Грозныйның мурнуу барыын чүгүнде, Аргун хоорайның болгаш Черноречье суурнуң районнарында мөөңнелген болуп турар.

МОЗДОК. Чечен Республиканың девискээр эргелелиниң удуртукчузу Николай Семенов болгаш Россия Федерациязының онза байдалдар болгаш халаптыг болуушкуннарның уржуктарын узуткаар талазы-биле сайыды Сергей Шойгу хөй кижи киржикчилиг чөвүлел хуралды эрттирген. Чечен Республиканың улус ажыл-агыйын дүрген катап тургузарының айтырыгларын Чөвүлел хуралга чугаалажып көрген. Республиканың чонун, ылаңгыя Грозный хоорайның чурттакчыларын ижер суг-биле хандырарының тодаргай хемчеглерин боттандырып эгелээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ 1994 ЧЫЛДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

1994 чылда ниити байдалдың дугайын херечилеп турар кол кол экономиктиг болгаш социал көргүзүглерни дараазында таблицада көргүзүп турар: **(бирги кезеңекте** — 1994 чыл; **ийигизинде** — 1994 чылды 1993 чылга хуу-биле; **үшкүзүнде** — 1993 чылды 1992 чылга хуу-биле; **дөрткүзүнде** — 1992 чылды 1991 чылга хуу-биле).

ЭКОНОМИКТИГ КӨРГҮЗҮГЛЕР

Үлетпүр продукциязының ниити хемчээли (млрд. руб).	87,3	79,2	80,6	72,3
Чоннуң херецгел бараанпарын бүдүргени, млрд. руб.	38,6	77,0	83,6	68,7
оон иштинде:				
аъш-чем бараанпары	30,5	75,5	83,5	85,8
эзиртир суксуннар	2,2	141,7	71,2	27,5
үлетпүрнүү эвес бараанпар	5,9	72,4	88,3	65,8
Акшаландырылгазының бүгү үнделиннерниң күсели-биле капитал салыышкыннар, млрд. руб.	86,8	54,9	64,8	58,4
Акшаландырыышкынның бүгү үнделиннерниң күсели-биле чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирген, муң дөрбелчин метр ниити чуртталга шөлү	23,3	82,5	47,7	65,2
Бараан саарылгазының ниити хемчээли, млрд. руб.	193			
оон иштинде: чогуур өөренип көрген бүдүрүлгелерниң	129	76,2	80,6	53,5
Чогуур өөренип көрген бүдүрүлгелер талазы-биле чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези, млрд. руб.	26,1	73,5	63,5	49,0
Ниити ажыглал транспорту-биле сөөрткен чүък, млн. тонна	1,3	58,1	52,9	50,8
Үлетпүр продукциязынга оон бүдүрүкчүлериниң өртек даңзызы, (декабрьдан декабрь чедир)		2,8 катап	14,9 катап	23,2 катап

СОЦИАЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

Албан ёзузу-биле даңзылаттынган ажыл чоктарының ниити саны (декабрьның төнчүзүнде), муң кижи		2,3	2,1 катап	3,2 катап
Чоннуң херек кырында акша орулгалары		109,8	73,2	42,4
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның декабрьда ортумак шалызы, муң руб.	324,7	2,4 катап	13,6 катап	12,3 катап
Херецгел өртектериниң түңнел даңзызы		3,3 катап	12,7 катап	24,3 катап

ҮЛЕТПҮР. Бүдүрүлгениң ниити хемчээли эрткен чылын 1993 чыл-биле деңнээрге, 20,8 хуу кызырылган.

Бүдүрүлге бадыышкынын бажың тудуушкун комбинады, «Элегес» акционер ниитилел, Кызылдың туйбу заводу, улусчу урап кылыгларның шенелде бүдүрүлгезн, мал эът-сөөгүнүң санитарлыг арыглаашкын заводу, «Тыва даг-дүгү» комбинат болдурган. Ол бадыышкынның кол-ла чылдагааны — акша-төгериг курлавырларының, чиг эттиң болгаш материалдарның четпейн турары.

1994 чылда продукцияның болуп бүдүрүп үндүргенин көргүзерге мындыг: **(бирги кезеңекте** — херек кырында бүдүргени; **ийигизинде** — 1994 чыл 1993 чылга хуу-биле).

Хөмүр-даш, муң тонна	777	94
Сорттуг даг-дүгү, муң тонна	17,7	53
Электри энергиязы, млн. квт. шак	44,4	81
Хана материалдары, чижеглээн туулбуну млн. кезек	4,2	30
Чыып-эптээр демир-бетон конструкциялар, муң кубометр	3,9	22
Дилиг материалдары, муң кубометр	14,8	51
Тудуг ыяжын үндүр сөөрткени, муң кубометр	27,4	50
Трикотаж кылыглар, муң кезек	77	70
Кидис идиктер, муң эжеш	7	84
Хөм идиктер, муң эжеш	6	100
Эът, I категорияның субпродуктулары-биле, тонна	1733	53
Колбаса кылыглары, тонна	923	73
Чаган сүт продукциязы, муң тонна	4,7	55
Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары, муң тонна	28,8	90

1994 чылда чоннуң херецгел бараанпарын бүдүрүп үндүрери эрткен чылдыы-биле деңнээрге, 23 хуу эвээжээн, оларның иштинден аъш-чемниң эвес бараанпар — 27,6 хуу, аъш-чемниң бараанпары — 24,5 хуу.

1995 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, өнчүнүң хуу болгаш холушкак хевирлеринде 22 бүдүрүлге бар болган, олар үлетпүр продукциязының 69,9 хуузун бүдүрүп үндүрүп турарлар.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ. Эрткен чылын тараачын (арат) чаа-чаа ажыл-агыйларны тургузары оожум темпилиг болган. 1994 чылда оларның санынга чүгле 199 ажыл-агый немешкен (1993 чылда 129 ажыл-агый немешкен), а 1995 чылдың эгезинде 213,6 муң гектар шөлдүг азы ажыл-агый бүрүзүнге-ле 93 гектар шөл онаажыр 2302 ажыл-агый бар болган. Республиканың көдээ ажыл-агыйның чорудар черлериниң 7 хуузу фермерлерге онаажыр, оларның иштинде 10 хуузу — тараа шөлү. Чаа ажыл-агыйларның немешкени-биле холбаштыр 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп республикада янзы-бүрү чылдагааннар-биле 385 тараачын (арат) ажыл-агыйлар ажыл-чорудулгазын соксатканнар, оларның 322-зи — 1994 чылда.

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринде көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязы 1994 чылдың дургузунда (баш бурунгаар метээлер-биле) оон мурнундагы чыл-биле деңнештирер өртектер-биле деңней алырга, 7,3 хуу кудулаан. Ынчаан чурттакчы чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйларында продукциязының ниити хемчээли 1,3 хуу-га ковудаан.

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринде көдээ ажыл-агыйның кол культураларының ниити чылдагы моон мурнундагы чыл-биле деңнээрге, мындыг хевирлиг көстүп: **(бирги кезеңекте** — 1993 чыл; **ийигизинде** — 1994 чыл; **үшкүзүнде** — 1994 чыл 1993 чылга хуу-биле, муң тонна).

Тараа (чедир кылган соонда деңзи-биле)	133,6	92,4	69,2
Картофель	31,4	28,1	89,5
Ногаалар	4,7	4,8	101,6

Тараа культураларының дүжүткүрү 36 хуу чавызаап болгаш гектардан 5,8 центнер болган, а 1993 чылда — 9,2 центнер. Тарааның кол кезиин көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери-ле тараан (88,7 хуу). Картофельди эрткен чылдыынга деңнээрге, гектар бүрүзүнден-не 2,8 хуу эвээшти алган. Чоннуң ажыл-агыйлары ажаап алдынган бүгү картофельдиң 81 хуузун өстүрген. Ажык хөрзүнге тараап ногааларның 1 гектардан алган дүжүт 9,2 центнер хөй болган. Чоннуң хууда ажыл-агыйларының ниити ногаа чылдагызынга үлүү 54 хуу болган.

Эрткен чылын республиканың ажыл-агыйларының бүгү хевирлеринден күрүне курлавырларынга 31,3 муң тонна тараа кирген, ол — эрткен чылдыындан 14,2 хуу эвээш.

Тарааны садып алырының бот-деңзизи ону ниити бүдүрүп турарының 33,9 хуузу болуп турар.

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринде мал ажылының продуктуларын бүдүрүп турарының (баш бурунгаар көрүп тураары) байдалы мындыг: **(бирги кезеңекте** — 1993 чыл; **ийигизинде** — 1994 чыл; **үшкүзүнде** — 1994 чыл 1993 чылга хуу-биле).

Малдың болгаш куштуң кол хевирлериниң эъди (дириг деңзиде), муң тонна	33,5	32	95,5
оон иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	9,8	7,2	73,5
Сүттү ниити сагганы — муң тонна	63,9	63,0	98,6
оон иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	19,7	15,4	78,3
Дагаа чуургаларын бүдүргени, млн. кезек	44,2	41,5	93,9
оон иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	32,8	33,5	102,1
Дүктү бүдүргени, тонна	1725	1446	83,8
оон иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	1164	883	75,9

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге эъттиң (26,5 хуу), сүттүң (21,7 хуу), дүктүң (24,1 хуу) бүдүрери кызырлып турда, чоннуң малындан сүт саалдазы 7,5 хуу ковудаап, эът бүдүрери — 4,6 хуу ковудаан, а дүк бүдүрери эрткен чылдың ол үезинде турганынга хевээр арткан. Сүттүг болгаш дүктүг бүдүрери эрткен чылдыы-биле деңнээрге, бүгү кожууннарның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге эвээжээн, малдың кол хевирлериниң эъдин чүгле Барыын-Хемчик кожууннуң ажыл-агыйлары эрткен чылдыындан хөйнү бүдүрген. Кызылдың куш фабриказы чуурга бүдүрерин 1993 чылдыынга деңнээрге, 704 муң кезекке ковудеткен азы 2,1 хуу, ол ышкаш төрүүр дагааларның продуктулуг чоруу 201-ден 206 чуургага өскен.

1994 чылда саар инектен-не ортумаа-биле 1083 кг сүттү саап ап турган, азы эрткен чылдың деңнелинден 108 кг эвээш, азы 9 хууга эвээш-тир. Бир баш хойдан 410 грамм эвээш дүктү кыргып алган болгаш ортумак кыргылда 1,34 кг болган. Бир баш өшкүден кыргып алыр дүк бичии-ле эвээжээн болгаш 0,89 кг болган, а 1993 чылда 0,92 кг турган.

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге малдан алыр продуктуларны садып ап турарын январь-декабрь айларынынга көргүзерге мындыг: **(бирги кезеңекте** — 1994 чылда бүгү хевир-биле сайгарганы; **ийигизинде** — 1994 чыл 1993 чылга хуу-биле; оон иштинде: **үшкүзүнде** — белеткел черлеринге 1994 чылда сайгарганы; **дөрткүзүнде** — 1994 чыл 1993 чылга хуу-биле; **бешкизинде** — өске хевир-биле 1994 чылда сайгарганы; **алдыгызында** — 1994 чыл 1993 чылга хуу-биле)

Мал болгаш куш эъди, муң тонна	7,5	77,9	4,0	49,3	3,5	125,3
Сүт, муң тонна	10,8	75,0	9,0	68,3	1,8	148,1
Чуурга, млн. борбак	30,2	101,7	30,2	101,7	—	—
Дүк, тонна	629	57,0	629	56,5	—	—

Рынок харылзааларының хөгжүлдези-биле чергелештир продукцияны сайгарарының структуразы база өскерлип турар. Күрүнеге саткан продукцияның үлүү кызырлып, ону өске хевирлер-биле сайгарып турарының үлүү калбарып турарын демдеглеп турар. Белеткел организацияларын одуп эрткеш, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери боттары эъттиң 47 хуузун, сүттүң 16 хуузун садып-сайгарганнар.

1995 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге ортумак өртектер 1994 чылдың январь 1-де турганынга деңнээрге, малга болгаш кушка 2,6 катап, сүтке 5,6 катап, чуургага 4,2 катап өскен.

Ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринде бар малдың баш санын көргүзерге мындыг: (муң баш) **бирги кезеңекте** — ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринде 1994 чылдың январь 1-де; **ийигизинде** — 1995 чылдың январь 1-де; **үшкүзүнде** — 1995 чыл 1994 чылга хуу-биле; оон иштинде: **дөрткүзүнде** — чоннуң болгаш тараачын ажыл-агыйларның 1994 чылдың январь 1-де; **бешкизинде** — 1995 чылдың январь 1-де; **алдыгызында**—1995 чыл 1994 чылга хуу-биле).

Мыйыстыг бода мал	189,7	190,2	100,3	104,9	112,0	106,8
оон иштинде инек	79,2	79,3	100,2	48,4	50,6	104,5
Хавааннар	46,1	44,3	96,2	34,5	35,3	102,3
Хойлар, өшкүлер	1056,2	966,6	91,5	346,4	364,2	105,1
Чылгы мал	40,6	40,4	99,5	13,8	16,3	118,1

Чоннуң болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйларының малының кол хевирлериниң саны 1993 чылдыынга деңнээрге өскен, а ол-ла үеде республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде ол херек кырында кайда-даа кудулаан-дыр. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Эрзин болгаш Кызыл кожууннарның ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың баш саны ковудаан. Инектерниң баш саны Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин кожууннарда ковудаан. 1994 чылда хунажыннарның төрүүрү республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 1,0 муң башка кудулаан. Ол — инектерниң баш санының эвээжээниниң бир кол чылдагааны-дыр. Төрүүр 100 инекке онаштыр ап турарының бызааларының саны 48 баш болган, а эрткен чылын 51 баш турган.

Хавааннарның баш саны республиканың бүгү кожууннарында эрткен чылдыындан дыка кудулаан. Аңаа чүгле Чөөн-Хемчик кожууннуң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери хамаарышпас.

Хойларның болгаш өшкүлерниң баш саны 1994 чылдың январь 1-де турганындан Мөңгүн-Тайга кожууннуундан өске бүгү кожууннарда кызырылган. Баш санының ол кудулаашкыны малдың өлүп хорааныындан, чаш төлдү четче камгалап албазындан болуп турар. Республикада ниитизи-биле төрүүр хойларның баш саны 13,7 хуу, төрүүр өшкүлерниң баш саны 11,7 хуу кызырылган. Төрүүр 100 башка онаштыр 65 хураганнарның болгаш анайларны камгалап алган, а 1993 чылда ол сан 76 турган болгай.

Эрткен чылын мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу 1993 чылга деңнээрге, 12,2 хууга кызырылган. Чаш малды камгалап алырының байдалы эрткен чылдың деңнелинде — 83,5 хуу болган.

Өлүттүг үеде хойлар болгаш өшкүлер ооң мурнундагы чылдан 1,5 катап хөй өлүп хораан.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА. 1994 чылда чүък сөөртүлгезиниң эвээжээни бүдүрүлгелерниң бадып турарындан болгаш чүък алыкчыларының ооң өртээн төлеп шыдавазындан болган.

Транспорт бүдүрүлгелериниң сөөртүп турар чүъктериниң ниити хемчээли 1994 чылда 2362 муң тонна азы 1993 чыл-биле деңнээрге, 46 хуу эвээжээн.

1994 чылда автотранспорт бүдүрүлгелериниң 66 хуузу хуужуттунган, олар 2172 муң тонна чүъкту сөөрткен азы бүгү чүъктерниң 92,3 хуузу.

Ниити ажыглал транспортунуң бүдүрүлгелериниң сөөрткен чүъгүнүң хемчээли 1339 муң тонна азы 1993 чылдың деңнелинден 41,9 хуу эвээжээн.

1994 чылда 18,4 млн. кижини аргыштырган. Ол — 1993 чылда турганындан 27,4 хуу эвээш. Автотранспорт-биле пассажирлер аргыштырылгазы 27,4 хуу, агаар транспортунга — 29,2 хуу эвээжээн.

Пассажирлерни аргыштырарының шынары бедик эвес боор артпышаан. Автобустарның чорупп турарының доктаамал чоруу чүгле 64,4 хуу болган, оон иштинде хоорай иштинге — 61,3 хуу.

Шимчээшкин эвээжээн даа болза, транспортка авария болур таварылгалар хөй болуп артпышаан, 1994 чылдың дургузунда авто-оруктарга болгаш кудумчуларга 374 оруктранспорт халаптары болгулаан. Аңаа 148 кижи өлген, 473 кижи кемдээн.

1994 чылда харылзаа бүдүрүлгелери 12,1 миллиард рубльдиң ачы-дузазын чедирген, оон иштинде чонга—2,1 млрд. рубль. Чонга чедирген ачы-дуза ниити орулганың 17,4 хуузу болуп турар.

Орулгалар болза харылзааның ачы-дузазынга тарифтерниң улгатканындан чедип алдынган, а олар ортумаа-биле чылда 8,9 катап өскен. Чонга чедирип турар ачы-дуза мынчаар кызырылган: чагааларны, бандерольдарны чорудары — 14,8 хууга, посылкаларны — 26,8 хууга, акша шилчиилгелери — 20,4 хууга, телеграмма чорудары — 19,6 хууга. Телефон харылзаазында үрелиишкиннерге чагыгларның саны хенертен дыка ковудээн.

Бажыңнарда телефоннарның эвээжинден чурттакчы чон таксофон аппараттарын ажыглаар болгай. Ынчалзажок таксофоннарның өртээниң дыка улгатканындан, оларны камныг эвес ажыглап турарындан оларның саны эвээжеп турар. Бир эвес 1994 чылдың эгезинде 181 таксофон турган болза, 1995 чылдың январь 1-де оларның саны 47 болган.

Радиодамчыдылга точкаларының саны 1995 чылдың январь 1-де 45,3 муң единица турган. Ол — эрткен чылдың эгезинде турганындан 27,5 хуу эвээш-тир.

КАПИТАЛ ТУДУГ. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының күжү-биле 32 млрд. рубльдиң кол-кол фондуларын ажыглалга киирген. Ээлчегде 13 тонна сүттү, 30 тонна эъттиң ажылдап кылыр бүдүрүлгелерни, макарон кылыглар цегин (бирги шугумну), 10,9 тоннаны бүдүрер хлеб быжырар черни, 1 тонна колбаса кылыгларын бүдүрер колбаса цегин, 13,6 километр черге электри дамчыдылгазының шугумнары, көдээ черлерде 300 номерлиг автоматтыг телефон станцияларын ажыглалда киирген. Мыйыстыг бода мал кирер (0,4 муң башка) кажааларны, хойга — 13,1 башка, хавааннарга — 0,15 муң башка кажааларны, хонукта 20 тонна мал чеми белеткээр цехтерни көдээ ажыл-агыйга тудуп берген. 87 млрд. рубльдиң капитал салыышкыннарын ажыглаан. 1993 чылдыы-биле деңнээрге, инвестицияларның ниити хемчээли 45,1 хуу кызырылган. Тудугга ажыглаары-биле киирген рубль бүрүзүнүң 37 көпеежи фондуларже киирген (1993 чылда — 25 көпеек турган).

Капитал тудугну акшаландырарының кол үнделини — төпчүткен акша-хөреңги болуп турар (61,5 хуу). Шиңгээдип алдынган капитал салыышкыннарның кол-ла үлүү күрүне бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга онаажыр — бүгү инвестицияларның 86,6 хуузу. Бүдүрүлге объектилериниң тудуунга 13 млрд. рубльди азы бүгү чарыгдалдарның 49,3 хуузун чарыгдаан. Бүдүрүлгениң эвес алырга чарыгдалдарның үлүү бүгү капитал салыышкыннарның хемчээлинге 7,3 пунктуга өскен (1993 чылга деңнээрге).

Агроүлетпүр комплекизинде акшаландырыышкынның бүгү үнделиннериниң күсели-биле 22 млрд. рубльди шиңгээдип алган. Ол — 1993 чылда турганындан 2,6 катап эвээш. АҮК-ке инвестицияларның ниити хемчээлинден колдуунда-ла үштүң бир кезии күрүне бюджелиниң акша-хөреңгилери болуп турар.

Акшаландырыышкынның бүгү үнделиннериниң күсели-биле ниити шөлү 23,3 муң дөрбелчин метр 346 чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирген азы 1993 чылга деңнээрге, 1,6 катап эвээш. Бүгү чуртталга бажыңнарын колдуунда-ла күрүне бүдүрүлгелери болгаш организациялары кылган (82,3 хуу). Тудугнуң өртек-үнезиниң улгатканындан чоннуң акша-хөреңгизинден туттунуп турар чуртталга бажыңнарының саны дыка эвээжээн. 1993 чыл-биле деңнээрге, хууда чуртталга бажыңнарының тудуу 1,5 катап эвээжээн. Туттунган бүгү тудугларның үштүң бир хуузу — көдээ черлерде туттунгулаан. Социал адырның өске тудугларындан 624 өөреникчиге ниити билиг школазы, Алдан-Маадыр суурда музей ажыглалга кирген.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң тудуг организацияларының кылганы керээлиг ажылдарның хемчээли 41 млрд. рубль болган азы 1993 чыл-биле деңнээрге, 2,2 катап кудулаан.

Чедир кылдынмаан тудугларның саны ковудевишаан, 1994 чылда оларның саны 30 хуу ковудээр.

ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ. Эрткен чылын садыг болгаш ачы-дуза хевири чаа байдалдарга таарыштыр ажылдап эгелээн. Херецгел рыногунда сагынгыр-тывынгыр чорук бодунуң темпизин ап турар. Эт-септиң болгаш холушкак рыноктарда садыглаашкын калбарган, херецгелдиң өскерлиишкиннерин рынокта дораан эскерип каар болгаш өртектерни дарый таарыштырып турар. Хуу кижилерниң эккеп, садып-сайгарып турар бараанпарын киириштирбишаан алырга, 1994 чылда сайгарылганың бүгү хевирлерин дамчыштыр чурттакчы чонга 193 млрд. рубльдиң херецгел бараанпарын саткан. Ол хемчээлдиң 30 ажыг хуузу организастаттынмаан садыглаашкынга херецгел бараанпарын садып алырынга чарыгдаллар болуп турар.

1993 чыл-биле деңнээрге, үүрмектеп садар бараан четкилеринде бараанпар ковудээн. Бир эвес 1993 чылда үүрмектеп садар садыг черлеринде аъш-чем бараанпарының бар коэффициентизи 50 хуу, аъш-чемниң эвес бараанпарының 70 хуу турган болза, 1994 чылда ол саннар 60 болгаш 80 хуу апарган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээлинде садыглаашкынның хууда секторунуң үлүү 73 хуу чоокшулап турар, (А 1993 чылда—66 хуу турган), күрүнениң—21 хуу (29 хуу), өнчүнүң күрүнениң эвес хевирлериниң—6 хуу (5 хуузу). 1994 чылда чон дүрүм ёзугаар өөренип көрген бүдүрүлгелерден 78,6 млрд. рубльдиң аъш-чем бараанпарын садып алган азы херек кырында өртектер-биле алырга, 1993 чылдыындан 3,7 катап хөй. Чоннуң чамдык кезии организастаттынмаан садыглардан хөй аъш-чем бараанпарын садып ап турары билдине берген, чүге дээрге, ында чамдык өртектер чиик болуп турар.

Организастаттынмаан садыг черлеринде 1994 чылда эът продуктуларының өртээ 84 хуу, ногааларның 27 хуу, чимистериниң 8 хуу өскен, а организастаттынган садыглаашкында эъттиң болгаш чимистерни садары 10 хуу, ногааларны садары 72 хуу кызырылган.

1994 чылда аъш-чем бараанпарының ниити деңзизи 61 хуу чедир улгаткан, а 1993 чылда ол сан 53 хуу турган.

Организастаттынган садыглаашкында чонга аъш-чемниң эвес бараанпарны 50,3 млрд. рубльге саткан азы херек кырында өртектерге алырга, 1993 чылдыындан 2,9 катап хөй. 1993 чыл-биле деңнээрге, чүгле трикотаж кылыгларын садып алыры өскен.

Эрткен 1993 чылда республиканың чонунга 26,1 млрд. рубльдиң төлевирлиг ачы-дузазын чедирген. Ынчалзажок чоннуң ачы-дуза чедирилгезинге херецгели хандыртынмайн турар. Деңнештирер өртектер-биле алырга, төлевирлиг ачы-дуза чедиришкини 1993 чылдыындан 26,5 хуу кызырылган.

Амыдыралчы байдалдың ачы-дуза чедирилгези 3,8 млрд. рубльге боттанган. Ол хемчээлдиң 30 ажыг хуузун чонга күрүнениң эвес секторнуң бүдүрүлгелери чедирип турар. Амыдыралчы ачы-дуза чедирилгезиниң үлүү кызырлып турар. Төлевирлиг ачы-дузаның хемчээлинде оларның үлүү 1994 чылда 14,6 хуу болган, а 1993 чылда — 19 хуу турган. Республиканың бир чурттакчызынга онаштыр алырга, амыдыралчы ачы-дузаны 12,5 муң рубльге чедирген. Ол — 1993 чылдыынга деңнээрге, 44,4 хуу эвээш-тир.

ХУУЖУДУЛГА. 1994 чылдың дургузунда 48 бүдүрүлгени хуужуткан, а хуужудулга эгелээнден бээр оон саны 187 бүдүрүлге болуп турар. 1994 чылда хууж туунган бүгү бүдүрүлгелерниң ниити санындан 70,8 хуузу садыглаашкынның түңнелинде хуу өнчүже шилчээн.

Хуужуттунган бүдүрүлгелерниң ниити санында үүрмектеп болгаш мөөңнеп садар садыг бүдүрүлгелериниң үлүү 33 хуу, тудугнуу — 30, транспорттуу — 12, амыдырал хандырылгазынныы — 12 хуу болуп турар.

1994 чылда хуужуттунган бүдүрүлгелерниң ниити өртек-үнези 865 млн. рубль болган.

Муниципалитет өнчүзүнде турар хуужуттунган бир бүдүрүлгениң өртээ ортумаа-биле 13 млн. рубль, а республика өнчүзүнде бүдүрүлгениңи—23 млн. рубль болуп турар-дыр.

1994 чылда хуужуттунган бүдүрүлгелерден (1993 чылда хуужуттунган бүдүрүлгелерниң акша хөреңгизин кириштирерге) 1,5 млрд. рубльдиң акша-хөреңгизи кирген. Ол ышкаш 0,7 муң кезек хуужудулга чектери кирген.

Муниципалитет өнчүзүнде турар бүдүрүлгелерни хуужутканындан 1,2 млрд. рубль алдынган. Кирген акшадан девискээрлер бюджеттеринге орулга кылдыр 67,3 хуузу, федералдыг бюджетче 21,7 хуузу, хуужудулганың күрүне органнарынче 11 хуузу шилчиткен.

ӨРТЕКТЕР. 1994 чылда чонга бараанпарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң айда ортумаа биле өзүлдези 11 хуу болган. Өртектерниң өзүлдезиниң темпизи чыл дургузунда таңгыс аай эвес: бирги кварталда — 118 хуу, ийигизинде — 109, үшкүзүнде — 105 хуу, а дөрткүзүнде олар катап өскеш, 113 хуу болган. Ооң иштинде декабрьда — 122 хуу. Ол — эрткен чылда эң бедик көргүзүг болган. Чылда ортумаа-биле ол өртектер болгаш тарифтер 3,3 катап (1993 чылдың декабрының деңнелинге) өскен.

Аъш-чем бараанпарының өртээ чыл дургузунда 3,7 катап өскен. Бүгү продуктулардан макарон кылыгларының болгаш картофельдиң өртээ колдуунда-ла 8 катап өскен.

Аъш-чемниң эвес бараанпарының ортумак деңнелиниң өртээ чыл дургузунда 2,8 катап өскен. Ында спорт херекселдериниң бараанпарынга, тудуг материалдарынга болгаш парлаттынган үндүрүлгелерге өртектер 6-7 катап өскен.

1993 чылдың декабрьга деңнээрге, чылда тарифтер ортумаа-биле 4,5 катап өскен.

Ылангыя харылзаа ачы-дузазының тарифтери ортумаа-биле 9 катап өскен, чуртталга-коммунал черлериниң 8 катап өскен.

Чүък сөөртүлгезиниң тарифтери 4 катап өскен.

САҢ-ХӨӨ. Тыва Республиканың улус ажыл-агыйы 1994 чылда 58,3 млрд. рубльге каражалыг болган. Карылгалыг ажылдаан бүдүрүлгелерниң ниити саны 65,1 хуу болган. Эң карылгалыг ажылдаан бүдүрүлгелер экономиканың дараазында адырларында болган: көдээ ажыл-агый—91,7 хуу, белеткелдер—87,5, культура болгаш уран чүүл—85,0, чуртталга-коммунал ажыл-агыйы—77,8, садыг болгаш ниитиниң чемненилгези — 59,6, үлетпүр — 55,6 хуу.

1995 чылдың январь 1-де үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда, транспортта болгаш харылзаада өрелин 47,2 млрд. рубль болган азы 1994 чылдың декабрь 1-де турганындан 22,6 хуу хөй. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар талазы-биле ол өрелер 50,7 млрд. рубль болган, оон 22,3 млрд. рубльди төлээр хуусаазын эрттирген.

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛ БАЙДАЛЫ БОЛГАШ ОРУЛГАЛАРЫ. Респубиканың чонунуң акша орулгалары 446,8 млрд. рубль болган болгаш 1993 чылдыынга деңнээрге, 4,9 катап өскен. Республиканың бир чурттакчызынга онаштыр орулга ортумаа-биле айда 121,7 муң рубль.

Чоннуң кол кезииниң орулгазының кол үндезини шалың боop турар. Экономика адырларында ортумак шалың декабрь айда 325 муң рубль болуп, декабрь айнынга көөрде 26 хуу өскен.

Декабрьда үлетпүрге ортумак шалың 455 муң рубль, тудугга — 417, көдээ ажыл-агыйга — 197, кадык камгалалга, кыш-культурага болгаш социал хандырылгага — 382, өөредилгеге — 238, культура болгаш уран чүүлге — 224 муң рубль болган. Эртемге болгаш эртем хандырылгазынга — 381 муң рубль болган.

ТР биле РФ-тиң аразында шалың талазы-биле ылгалдар эвээжеп турар.

ЧОННУ АЖЫЛДА ХААРА ТУТКАНЫ. 1994 чылда Тываның экономиказынга 122,2 муң кижи ажылдап турган. Кол черин күрүнениң эвес сектор ээлеп турар, ажылдап турар кижилерниң 44 хуузу ында. Ажылдавайн турар, ажылды дилеп турарларның саны 1994 чылдың төнчүзүнде 7,8 муң кижи болган. Оларның ажыл чоктары — 3,6 муң кижи (Делегей организациязының методологиязы-биле алырга). Ол ажыл чок кижилерниң аразында бүдүрүлгелерден, организациялардан кызырылдага таварышкаңнарның саны оларның 17 хуузу болган. Даңзылаткан ажыл чоктарының 86 хуузу ажыл чок дээш пособие ап турар. Ажыл чок стажы 4 айдан ажып турарларның саны бо чылдың бирги кварталының төнчүзүнде ковудээн.

ЧУРТТААР БАЖЫҢ АЙТЫРЫЫ. Бажың алырының ээлчээнде амгы үеде республикада 11 муң ыгыы өг-бүлелер туруп турар. Олардан 1,2 муң өг-бүлелер 10 ажыг чыл манап турар. Ниити чуртталга бажыңнарында 1,8 муң өг-бүлелер чурттап турар, харыкчок; үрелирниң кырында бажыңнарда 0,5 муң өг-бүлелер чурттап турар. Чуртталга фондузунуң 60 чыгыы хуузу водопровод, канализация, төпчүткен одалга-биле хандыртынмаан.

ӨӨРЕДИЛГЕ. 1994 чылда хүндүскү ниити билиг школаларында 62,4 муң өөреникчилер өөренип турар. Школазы четпээннерниң черлеринде 17,7 муң чаштар бар. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде ол-ла дараалашкаа-биле 3,4 муң болгаш 3,8 муң кижи өөренип турар. 1994 чылда олар 433 болгаш 982 тускай мергежилдиглерни өөреткен. Оларны ажылга тургузарының айтырыы бергелеп турар.

ДЕМОГРАФТЫГ БАЙДАЛ. 1995 чылдың январь 1-де байдал-биле республикада 308,2 муң кижи чурттап турар. Хоорай чурттакчылары 147,4, көдээниң чурттакчылары 160,8 муң кижи. Чаш уругларның төрүттүнери бо чылын арбыдаан. Чаштарның хораар чоруу 27 хуу кызырылган.

ЭКОЛОГТУГ БАЙДАЛ. Атмосфераже хоралыг бүдүмелдер үндүрери эрткен чылын эвээжээн. Бойдус камгалал хоойлужудулгазын үрээни дээш албан дужаалдыг 75 кижини болгаш хамаатыларны 21,4 млн. рубльге торгаан. Кызылда хуу АЗС-тиң болгаш алдын тывыкчыларының «Алдан» артелиниң ажылын ара тургускан.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИ. 1994 чылда 8634 кем-херек үүлгедиишкиннери даңзылаттынган, азы 1993 чылдыындан 12,7 хуу эвээш. Кижилерге удур үүлгедиишкиннер 9,7 хуу, оон иштинде сагыштыы-биле кижи өлүргени 4,6 хуу өскен. Өскениң эт севин оорлаар чорук демдеглеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң 44 хуузу. Наркотиктер болгаш күштүг бүдүмелдер-биле холбашкан херек үүлгедиглери чылда 355 болган азы 1993 чылдыы-биле деңнээрге, 5,7 хуу өскен.

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күркомитеди.

Кожууннар эмнелгелеринде

Тес-Хем

АКШАЛАНДЫРАРЫНДАН ХАМААРЖЫР

Олег Николаевич Бегзи — Томскиниң эмчи институдун 1984 чылда чедиишкинниг дооскаш, мергежилиниң аайы-биле Чадаанага 3 чыл, Мөңгүн-Тайга кожууннуң төп эмнелгезинге база-ла ынча чыл кол эмчи бооп ажылдаан, 1990 чылда Тес-Хем кожууннуң төп эмнелгезиниң кол эмчизинге ажылдап эгелээн. Оон соонда Москваның күрүнениң эмчи университединиң ординатуразынга өөренип, ону дооскаш, дедир ээп кээп, кол эмчиниң хүлээлге ажылын уламчылай берген. Чоокта чаа ооң бодунга ужуражып, ажыл-ижин сонуургаан бис. Ынчангаш эмчиниң чугаазын солуннуң бөгүнгү үндүрүлгезинде парладывыс.

Тес-Хем кожууннуң төп эмнелгезинде база көдээ эмнелге черлеринде 12 дээди, тускай ортумак эртемниг 125 кадр чонга бараан болуп турар. Кожуунда эмчи кадрлар чедишпес, нарын бооп турар бир айтырыывыс ол. Бо хүннерде биске хирург, педиатр, терапевт эмчи хереглеттинип турар. Бистиң эмнелгевиске кээп ажылдаар күзелдиг эмчилер бар болза, оларның ажылдаарынга, амыдырап-чурттаарынга бүгү тала-биле таарымчалыг байдалдарны тургузуп, деткип, хандырып бээринге белен бис деп чүвени баш удур чугаалап, сагындырып каар болай-дыр мен.

Байырлал, дыштаныглар хүннеринде аараан-даа кижилерни, бертик-межел, бижектеткен, балыглаткан-даа улусту дүн-хүн дивейн хүлээп ап, оларны эмнеп, дуза чедирип, ажаап-карактап турар хирургия салбырының ажылдакчыларының ажыл-ижи тымышты-ла-дыр. Ону база демдеглеп каары артык эвес.

Ак-Эрикте эмчи амбулаториязында хөй чылдарда ажылдаан уруглар эмчизи Клара Идамовна Танова байлак арга-дуржулгазын аныяк эмчилерге дамчыдып, оларга хүн бүрүде практиктиг дузаны чедирип келгенин маңаа бөгүн база демдеглексеп тур мен. Шак ындаар ажылдап чоруур эмчилер бисте эвээш эвес.

Төп эмнелгениң материал-техниктиг баазазы хире-шаа-биле быжыгып орар. Бо хүннерде дүрген эмчи дузазы чедирер ийи машина шимчеп чоруп турар. А чогум хаңы сайгарылганы кылыр чүве болза, кабинеттерде бар дериг-херекселдер, машина-балгат аргижирээн болгаш оңу эдилээриниң хуусаазы шагда-ла эрткен. Аарыг-аржык кижилерге кедирер идик-хептиң, орун-дөжектиң дер-херекселдери элеп-чизии төткен. Ол бүгүнү чаартып, солуп алырының айтырыын акша-хөреңгиниң чедишпезинден дарый шиитпирлээри кончуг берге бооп турар.

⊙ Эмнелгевиске ажылдаар күзелдиг эмчилер бар болза, оларга амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, деткип хандырарынга белен бис. Хирург, педиатр, терапевт хереглеттинип турар.

⊙ Чоннуң кадыындан эрткен чүве өртемчейде чок.

Шалың акшазының талазы-биле улуг хомудал чок. Ам декабрь айның шалыңын манап турар мындыг байдалдыг бис. Нийти эмнелгениң саң-хөө байдалын амдыызында чүгээр деп болур, а келир үеде ооң кандыг болуру чүгле акшаландырыышкындан-на хамааржыр апаар.

Суурларда, сумуларда эмнелге черлери тус чер чагыргаларының эргезинче, бюджединче кире бээр. Ооң чедер-четпес талазын амыдырал боду чоорту көргүзе бээр ыйнаан. А мээң хууда бодалым: чоннуң кадыындан эрткен чүве өртемчейде чок болгай, ынчангаш кадык камгалалынга акша-төгериктиң харамнанмазын-на күзээр-дир мен.

Бо чылдан эгелеп аарыг улусту камгалалдыг медицина бижик-биле хүлээп алыр. Камгалалдыг медицина бижиин алырда удуртукчу бүрүзү ажылдап турар кижилеринге, суур, суму чагыргалары бичии уругларга, бот-желерге, хөй уруглардыг өг-бүлелерге, инвалидтерге, назылап кырааннарга эмчи дузазын чедирериниң талазы-биле эмнелге чери-биле керээ чарып алыр ужурлуг. Камгалалдыг медицинаның эмчи бижиин тыпсырының талазы-биле ажыл бистиң кожуунда кончуг саадап турар.

Арагалаашкынның түңнелинде бооп турар автоаварияларның, оон бертик-межелге таварышканнарның саны ковудаан. 1993 чылда араганың хайы-биле 70 кижи бертинген, ооң иштинде 28 кижи бижектеткен, 24 кижиниң баш мээзи кемдээн. А 1994 чылдың 9 айларында 12 кижи бижектеткен, 25 кижиниң баш мээзи кемдээн.

Сөөк сынган, өрттенген дээш хирургия салбырынга эмнедип чытканнар база бар. Оларны эмнээрде Кызылдан эмчилер чалаар ийикпе азы оларны Кызылче-даа чорудар ужурга таваржыр. Республика эмнелгезинче 1993 чылда 28, эрткен чылын 34 кижини чоруткан.

Эмнээшкин үезинде нийти экономиктиг когараалдың анализин чорударывыска, мындыг янзылыг болду. Бир кезиишкин үезинде ортумаа-биле тывылбас, ховар, күштүг 24 эмни чарыгдаар. Кезиишкин соонда аарыг кижи 12 хонук иштинде эмнедип чыдарынга 3 млн. 352 муң рубльди чүгле эмнер дээш үндүрер. Аарыг кижи дээш Кызылдан эмчи чалааны дээш 217 муң рубль үнүп турар. Хирургия салбырынга бир аарыг кижиге хонукта 3800 рубль негеттинер, ынчангаш хирургия салбырынга нийтизи-биле бир кижини эмнээринге 3 млн. 596 муң 397 рубльди чарыгдаар.

Нийти аарыглар эмнээр салбырга 1993 чылда арагадан аараан 15, эрткен чылдың 9 айларында 32 кижи эмнеткен. Ортумаа-биле бир кижиге ону 5 хонук эмнээринге 96 муң 768 рубль база ховар дээш 14 эмни чарыгдаар. Нийтизи-биле терапия салбырынга бир кижини эмнээринге 500 муң хире рубль үнер.

Ол бүгү ховар дээш эмнерни аарыгдан аараан кижилерге ажыглаан болза, чаңы хире дузалыг болур ийик?

Арагалаар ада-иелиг өг-бүлелерден 1993 чылда 11 чаш уруг төрүттүнген, оларның ийизи чок болган. А эрткен чылын 9 кижи төрүттүнген. Эмчи консультациязында 95 ие учетта туруп турар. Оларның иштинде хөй божаан 7 ие, а арагага хандыкпылдыг 21 ава бар.

Бичии уруглар кабинединиң диспансер учедунда 49 чаш бар, оларның 22-зи нерв аарыглыг, психиатр эмчиде — 10, чүрек эмчизинде — 17 бичии чаш учетта турар.

Муң кижиге онаалтыр кожуунда 1993 чылда төрүттүнген кижиниң хуузу 23, а өлген кижиниң — 6,2 хуу болуп турар. Нийтизи-биле алырга кожууннуң чонунуң санының өзүлдези чогумчалыг байдалда-дыр.

Кожуунда чоннуң кадык камгалалының талазы-биле нийти байдал мындыг янзылыг. Эмнелге черлериниң агар септелгезин өй-шаанда дооскан чүве. Эмчилерниң ажылдаарынга, аарыг кижилерни чыттырып эмнээринге таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле ажылдап кылдынып турар.

Кожуун чагыргазы, Кадык камгалал яамызы деткимчезин көргүзүп, акшаландырыышкынны өй-шаанда хандырар болза, чоннуң кадыын камгалаарының талазы-биле ажылды улам экижидип болурунуң бүгү аргалары бисте бар.

Олег БЕГЗИ,
Тес-Хем кожуун эмнелгезиниң кол эмчизи.

Эрзин

БАЙДАЛДАН КАНЧАП ҮНЕРИЛ?

Эрзин кожуунга чаа эмнелге комплекизи туттунгандан бээр ам таптыг-ла 15 чыл четкен. Ында нийтизи-биле дээди эртемниг 17, тускай ортумак эртемниг 92 эмчи кадрлар бар. Эргежок дериг-херекселдер-биле, эмчи кадрлар-биле ол черни бүрүн четчелеттинген деп болур. Ооң материал-техниктиг баазазы быжыгып орар. Көдээ черниң байдалынга туруп болгу дег эргежок чугула салбырлар бар. Эмнелге ажылдакчылары чоннуң кадыы дээш кызымак, хүлээнген херээнге бердинген ажылдап турарлар.

Үениң байдалы-биле алырга, эмнелгеде эм аймаа-биле хандырылга багай эвес.

Эмнелгениң эмчизи Родион Чедендеевич Оюн ол ажылга ажылдаа-ла чаа-ла чыл ажып чоруур. Баштай Кызылдың медицина училищезин дооскаш, өөредилгезин уламчылап, Красноярскиниң медицина институдун ол дооскан. Шиңгээдип алган тускай мергежили — кижиниң арны-бажында сорбуну, балыгны кезип эмнээри.

Кожуун төвүнде поликлиниканың, аарыг кижилер чыттырып эмнээр эмнелгениң капитал септелгезин сентябрь айда эгелээн, ынчангаш ол бурунгу-биле дооздулбайн барган. Чыдар салбырның он беш чыл болган иштики одалга системазын солуп четтикпээн. Ынчангаш мурнуку чылдарда турганы дег, аарыг кижилер чыдар өрээлдерде чылыгның температуразы 5-7 градустан эртпейн турар. Аарыг кижилерниң, эмчилерниң ол өрээлдерге тынышы бусталып турар деп хөөрем чок чугаалап болур. Аарыг кижилерге-даа, ында ажылдап турар ажылдакчыларга-даа соок дыка халалыг, шаптык бооп турар. Ындыг байдалга ажылдаар деп чүвениң бергезин бодап көрүңер даан. Хөмүр-даш доктаамал дүжүртүнмейн турарындан одакчылар бар хөмүрнүң шаа-биле одап, одалга системазын-на доңурбас дээш шургудуп-ла турар аянныг болду.

⊙ Аарыг кижи чыдар өрээлдерде чылыг температуразы 5-7 градустан эртпейн турар. Ол чорук 4-5 чыл улажып келген.

Мындыг нарын, харын-даа дүвүрээзиниг байдалдан канчап үнүп болурунуң дугайын Родион Оюндан айтырарымга, ол мынчаар харыылады:

— Эмнелгениң септелгезин хар чаггыжеге чедир кылып келген. Септелге ажылдарынга эрткен чылын 120 млн. рубль үнген. Одалга системазының иштики шугумун солуп күш четтикпейн барган, эргижирээн болгаш дат тудуп чий берген батареялар чылыг суг эрттирбестээн, ооң кадында котелдар база чылыг берип күш четпестээн. Хөмүр-даш база арбыдады дүжүртүнмейн турар. Хөмүр-даш садып алыр талазы-биле акшаландырыышкын база арай шуудавайн турар. Байдалывыс мындыг янзылыг, элээн нарын ийик. Шак мындыг байдалдан эмнелгени хаар чыгы байдалда турар улус-тур бис. Одалга системазын солувас болза, чогуур чылыг температура тургузары болдунмас. 4-5 чыл улаштыр мындыг байдалдыг турар эмнелге-дир бо. Кыжын соок, чайын сериин, шык турар байдалга ажылдаары нарын болбайн канчаар.

Акшаландырыышкын саат чокка болу бээр чүве болза, одалга системазынга септелге ажылдарын чылыг дүжери билек, дораан эгелээр болза эки.

Ооң-биле кады, эмчи кадрларның бажың-балгат-биле хандырылгазының чегейин база маңаа чугаалаар болап турар мен. 5 эмчи чурттаар бажың чок, 25 кижи чурттаалга шөлүп улгаттырарын негеп турар.

Бөгүнде шимчеп турар машинавыс чок, херек ужурлуг артык кезектер садып алыр дээрге акша база чок бооп турар. Эмнелге чери шимчеп турар машина-балгат чок канчап турар боор, ындыг байдалдан үнерин бодап, ону олбо черлерден арендалап ап, хуу кижилер-биле-даа дугуржуп ап тур бис, ам канчаар арга-ла херек.

Шынап-ла, Эрзин кожуун эмнелгезинде байдал бөгүнде нарын, дүвүренчиг. Аңаа чораан хүнүмде Нарынның участок эмнелгезинде база хөмүр-даш төнген болду. Нарындан келген машинага ындында-ла эвээш турган хөмүр-дашты хол-биле чүдүрүп эгелей берген чүве.

Эрзин кожуун эмнелгезинде берге бо байдалды республиканың Кадык камгалал, эм аймаанын болгаш техниктиг хандырылга яамызы билир-даа болза, бөгүнде черле чүнү канчалза экил деп айтырыгга харыы ооң талазындан дарый негеттинип турар-дыр деп чүвени чедирер дээш бо чүүлдү бижидим.

Дайынды ДАМБА-ХУУРАК,
«Шынның» тускай корреспондентизи.

СОВХОЗТУ ТАРАТПАС ДЭЭН

Бо хүннерде Тываның колхоз, совхозтарын дүжүрер, тарадыр, эде организастаар деп чүүлдер-даа солуннарда үнүп, чон аразында чугаалар көвей апарган. Колхоз, совхозтарны амыдырап-чурттап шыдавас апарган дээш дүжүрери, тарадыры, мен бодаарымга, канчап-даа таарышпас. Ол езу-саар болур болзувусса-ла, рынокка адаып, дүжүп бергенивис ол болур.

Көшкүн, тоо-бидаргай чораан ада-өгбелеривистиң ыңтыржап, аргамчы, хүүректеп, аңай-хураган, бызаа-кулунчактап эгелээш, чыып тургаш тургузуп каан колхозун канчап тарадыр апарган бис. Харын улам дам быжыглаарының улуу. Бистерниң, оларның ажы-төлдериниң кошкак ажылывысты көргүзүп турар-дыр. 1945-50 чылдарда ада-өгбелери колхоз тургузуунга кончуг илепкейлиг киришкен кижилерниң оолдарын, уругларын коллективтиг бүдүрүлгелериниң удуртур даргаларынга олуртуп каарга, бүгү ажыл-агыйны сандарадып каарын амыдыралывыстан көрүп чор бис. Моон уржуундан ийи чаңгыс чүвени чедир угаап билбес, салдынчак кижилерниң колхоз, совхозтар ат болган, тарадыр, хамык чүвени үлежир деп чугаалар үндүрүп турары чажыт эвес.

Ийи чыл бурунгаар бистиң «Мурнакчы» совхозту адырлар аайы-биле кооперативтерге-даа чарды, база-ла кайдыг-даа түңнел чок болду. Харын-даа ооң түңнелинде мал, бажы кудулап батты, черлеп алыр дүжүт-даа эвээжеди. Кожавыста «Хемчик» совхоз база ынчалды.

Бо хүннерде совхозта адырлар аайы-биле хуралдар эртип турар. Баштайгы хуралдар МТМ-ге, хойжу бригадага эрткен. Аңаа олурушкан болгаш санал бергеннер совхозту улам быжыктырып ажылдаарын хүлээнип ап, хевээр арттырар деп бадылаан.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

парлалгадан медээлер

● **НИЖНИЙ НОВГОРОД.** (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи Эвальд КЕССАРИЙСКИЙ). Мында болуп турар пианистерниң Скрябин аттыг делегей фестивалының бирги ээлчээ доозулган. Жюриниң составында Австралиядан, Норвегиядан, Россиядан, Американың Каттышкан Штаттарындан, Франциядан болгаш Швейцариядан келген бүгүдеге билдингир специалистер кирип турар. Олар үшкү ээлчегге киржир алды музыкантыны шилиирлер. Ийиги ээлчегже кирген он алды музыкантыларның иштинде Россияның, Канаданың, Финляндияның, Эстонияның болгаш Японияның төлээлери бар.

Мурнунда болуп турган фестивальдарга бодаарга, пианистерниң бо конкурузунга киржип турар музыкантыларның хар-назының дөртен чедир узаткан болуп турар. Оон бир кол чылдагааны чүдел дизе, Скрябинниң музыказын билип алыры-даа, күүседири-даа элээн нарын байдалдыг болуп турарында. Оон аңгыда музыкантылар фестивальдың адын эдилээн композиторнуң чогаалдарын күүседиринден аңгыда, Шопенниң болгаш Листиң музыкаларын база ойнап күүседип турарлар.

▲ ▲ ▲

МОЗДОК. Чечняга дайын чорудулгалары эгелээнден бээр ЧР-ниң девискээринден дескеннерниң саны ам ийи чүс муң кижи чедип турар. Оларга дуза көргүзериниң, бажың-балгат, идик-хеп, аъш-чем аймаа-биле хандырарының болдунар-ла бүгү хемчеглерин моон соңгаар-даа боттандырарын Россия Федерациязының Онза байдалдар болгаш халапты болуушкуннарның уржуктарын узуткаар талазы-биле яамызының төлээлекчизи журналистерге дыңнаткан.

Хууда бодал

МЧАЭ-ЛЕР ДУГАЙЫНДА

Тываның колхоз, совхозтары сөөлгү чылдарда рынок экономиказының девиинге сылдап, ажыл-агыйын хөлүн эрттир сандарадып алган. Оларның шимчээр-шимчевес эт-хөреңгизи сандараан, мал-маганының бажы кедергей кызырылган, күрүнеден хөй түңнүг акша-биле амыдырап-чурттааш миллиард-миллиард өре-ширелиг апарган. Ол өре-ширезин ам дедир эгидип төлептер арга-шинээ барык чок апарган.

Чамдык совхозтар чүнү-даа көрбейн чыткаш, бодамча чогу-биле МТМ, автопарктарын ээнзиреди, хос каапканындан машина-техника үреглээшкин, тоймаглаашкынга таварышкан: 3-5 автомашина, 2-4 комбайн арткылаан болгулаар-дыр. Мурнунда турган хөй техниканы чиик өртекке садып-саарып каапкан, азы артык кезектер чогунга сылдаглап, үндүр бижигилепкен.

Хөмүр сөөртүрүнге, мал чемин чедирерилге, ырак-узак черлерже чүък сөөртүрүнге араттарның машина-техниказын ажыглап турары чажыт эвес-ле болгай. Бир эвес араттар чок турган болза, канчап амыдыраар чүве ыйнаан, билдинмес. Ооң тодаргай чижээнге Чөөн-Хемчик кожууннуң колхоз, совхозтарын киирип болур. Мал ажылында зооветеринарлыг бөдүүн хемчеглер безин багай тургустунган, ооң кол чылдагааны — мал чемин четчири-биле белеткеп албазында, малды чайлаглады, семиртип алырының четпезинде, малдың үзүүшкүн, чуулда болгаш тарып боозадылгазын, азы сула эдержилгезин эреңгей чорудуп турарында, чедер-четпестерлиг-даа болза, мурнундагы үеде фермаларга турган чаңгыс аай хевирниң кажааларын ээнзиреди октапканындан ол кажаалар ажыглалдан үнүп, тоймаглаттынган. Чер-черлерде малчыннарның кыштаглаларынга турган кызыл-булуңнар, чунар-бажыңнар үреглээшкинге таварышкан, азы чамдык тудугларны өскээр көжүрүп аппаргылаанын кижи кайгаар.

Колхоз, совхозтарның удуртукчуларындан, тускай эртемниглериндеп үстүнде сандараашкыннар чүге болдуна бергенил деп айтырар болза: «Рынок экономиказының нарын, берге үези-дир, акша-төгерик, артык кезектер, кывар-чаар материалдар чок-тур» — деп, чаңгыс-аай, ааска эптежи берген харыыларны берип турарлар. 1984 чылга чедир Тываның девискээри чыл бүрүде үргүлчүнүң кандаашкынынга таваржып келген, колхоз, совхозтарның девискээрлеринге тараа болгаш мал чеми культуралары, чайгаар үнер сиген шөлдери үнүш-дүжүт бербейн турганының чылдагааны-биле Убса-Хөлдең хыырыгыш, Саян артындан — Хакасия, Алтай крайдан, Томск, Омск областардан улуг чарыгдал-биле сигенни белеткеп, сөөртүп эккеп турган болгай бис.

Ак чүвени ак, кара чүвени кара деп шын түңнелди үндүрери чугула. Чагырып-дужаар система үезинде күрүнеге эът, сүт, дүк дужаарының кадыг планы, немелде план, социалистиг хүлээлге деп үш янзы планны үстүкү черлерден албадал-биле күүсеттирип турза-даа, колхоз, совхозтарның малының бажын чүзүн аайы-биле кудулатпайн, харын-даа мал бажын өстүрериниң планнарын күүседип турган бис. 1984 чылдан бээр агаар-бойдустуң байдалы экижип, черниң шыгының курлавырлары көвүдеп, үнүш-дүжүттүң өзүлдезинге таарымчалыг чылдар болган. (Чүгле 1994 чылда чамдык колхоз, совхозтарның тараазын долу чаашкын үреглээн болгай). Мурнундагы ышкаш эът, сүт, дүктү албадап, үзе дужааттырар, планныг ыйыдыышкындан чайлатканы-биле, мал, чер ажылындан бүдүрген продукцияны садып-саарары хостуг болурунуң оруу ажыттынган, харын-даа ажылдаарынга эптиг болган деп бодаар мен.

Ынчалзажок продукцияның күрүнеге салар өртээниң кедергей кудузу харын колхоз, совхозтарның экономиказынга багай салдарны чедирип турары билдингир. Ындыг-даа болза амгы үеде малдың чаш төлүнүң чыл бүрүде немежири-биле, харын-даа малдың бажы мурнундагы чылдарга бодаарга, өзүлделиг турар ужурлуг деп санаар мен. Ажыл-агыйларның малының бажы шыдажыр арга чок кудулап, хыл кырында келгениниң чылдагааны чүгле ажыл-агыйлар удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң ажылга харысалга чогу биле тайылдыраттынар.

Республиканың көдээ ажыл-агыйын кудулаашкынның байдалга чедирбес, көдээде чоннуң социал амыдырал байдалын экижидери дээш бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак аажок кызымак ажылдап турар деп билир мен. Оон тодаргай чижээ: Президент кожууннарга, колхоз, совхозтарга чылда 2-3 удаа барып, чон-биле, хоочуннар-биле сүмележип, кожууннарның колхоз, совхозтарынга реформа, рынок экономиказының үезинде канчаар ажылдаза чогумчалыгыл дээрзиниң талазы-биле арга-сүмелерни үргүлчү берип, чыдып каап турар ажыл-агыйларны үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузуп ажылдаарын удуртукчулардан шыңгыы неген турар.

Колхоз, совхозтарның моон соңгааргы салым-чолу кандыг болза чогумчалыгыл, чүнү кылза экил? Бо айтырыгга дүрген харыылаптары кымга-даа дыка берге...

Мал-маганны, эт-хөреңгини хуужудуптар арга база чок, чүге дээрге күрүнеден алган хөй хуулуг өре-шире бажып апкан. Шынап-ла, шимчээр-шимчевес хөреңгилерни хуваап үлептер дээрге, чогаалчы Эдуард Доңгактың бижип турары ышкаш, машинаның бир-бир дугуйлары, бир-бир аккумуляторлары-даа чедишпес.

1994 чылдың ноябрь 16-да ТР-ниң Чазаанга болган ужуражылга хуралга Президент Ш. Д. Ооржак хуралды ажыдып тура эге сөзүнге колхоз, совхозтарны берге байдалдан канчап уштуп алыышының оруктарын тодаргай айтып, чамдык арат ажыл-агыйларда аргажок багай шөлүнден алган дүжүдү чамдык совхозтарнындан дээре болуп турар деп араттарның аттарын адап турган чугаалап, ажык арга-сүмележиишкин, дуржулга солчурунуң бир янзы хуралы-дыр деп билдингир-биле угаадып, чугаалап турда-ла, ажыл-агыйларның санал берген чамдык удуртукчулары, тускай эртемниглери тодаргай арга-сүмелиг саналдарны бербейн, мурнундагы ышкаш ажылының отчеттарын берип турар хевирлиг саналдар бердилер.

Харын улустуң чогаалчызы К-Э. К. Кудажы, чогаалчы Эдуард Донгак, Чөөн-Хемчик кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Сергей Ондар одар хуралга салдынган айтырыгларга дүүшкен саналдарны бергеннер. Черле ынчаш улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажының «Тывызыым-Тывамда» деп, чогаалчы Эдуард Донгактың «Тараа турда тодуг Тыва» деп солунга үнген чүүлдерин номчуп олурарга, чон-биле чоок, чонунуң келир үези дээш ажылдап чоруур чогаалчылар деп билдипер чорду. Ол ышкаш корреспондент Болат-оол Саяның «Шын» солунга «Далашкан күске сүтке дүжер» деп чүүлүнде база-ла шын аналистиг саналды көдүрүп турар-дыр. Совхозтарның аттарын чеже-даа эде адаарга, оон кандыг-даа түңнел үнмэзнин көрүп тур бис. «Коллективтиг ажыл-агый» дээп-дир, болунуң адын безин камгалап шыдавайн турар, чүге дээрге, колхозтарның, коллективтиг бүдүрүлгелерниң конторалрында дужаалдар бижип каан турар боор-дур, а коллективи канчап барганыл ынчаш?.. Орта коллектив кежигүннериниң нийти хуралының доктаалындап ушта бижилге, азы баштаар черниң хуралының протоколундан ушта бижилгелер турар эвес чүве бе?..

Эрткен оруктарже хая көрнүр чүве болза, Тываның бурунгу амыдыралдыг чораан арат чону боттарының эки туразы-биле МЧАЭ-лер (мал, чер ажылының эптежилгелери) тургускан. Ооң соонда колхозтар кылдыр каттышкан. МЧАЭ бистиң байдалывыска эң-не таарымчалыг турган деп бодаар мен. Ол үеде нийти тыртар күш кылдыр ажылчын аът, шары, адан тевелерни ажыглап турган. Ынчап МЧАЭ кежигүннериниң хуузунда малы дыка өзүлделиг чүве.

Амгы үеде болза, совхозтардан үлегге алган машина техниказынга кывар-чаар материалдарны садып алыры-биле тускай садыглар ажыткаш, ол садыгларга тыва ээзер, чүген, чулар, алгы-кеш, аъш, сүт, саржаг, чөкпек, сметана, анаа тараа, соктаан далган, килис, дааранган тыва узун болгаш өң тоннар, алгы бөрттер дээш, чүнү сатпас боор.

МЧАЭ-лерге черни тускайлап берип турганы-биле аът, шарының, адан тевелерниң күжү-биле черни андарып, тарааны тарааш белик дүжүттү ап турган, алган дүжүттүң хуваалдазы мындыг: күрүнеге салар тараа планын күүседир, 25 хуузун камгалал фондузун немээш үрезинге уруп алыр, оон артканын МЧАЭ кежигүннери күш-хүнү-биле төлевир алыр чүве болганда, чыл төнчүзүнде күш-хүнүнге тарааны үлеп бээр турган. Кижилер ол тараазын бодунуң хереглелинге арттырып алгаш, артыкшылдыын тура акшага садып-саарып ап турган. МЧАЭ-лер күрүнеге саткан тараазының өртээзинден кирип келген акша-төгериктиң нийти түңүнден 25 хуузун үлеттинмес фондуга агар санынга арттыргаш, артканын МЧАЭ кежигүннериниң күш-хүнүнге акша боду-биле үлеп бээр турган. Ынчап келирге чоннуң амыдырал-чурттаалгазы кончуг эки: күш-хүнүнге тараа, акша база алыр, хууда малы база өзүп турар болганда, артыкшылдыг малын садып-саарга база-ла бодунга орулга кылдыр кирип алыр.

МЧАЭ-лер баштаар черлиг. Баштаар черниң кежигүннеринге оларның улуг-бичиизинден хамаарыштыр 5-7 кижини, ревизия комиссиязынга 3-5 кижини кежигүннерниң хуралынга ажык бадылаашкын-биле соңгуур. Баштаар черге ажылдаар кижилер хөй эвес, даргазы, мал эмчизи эртемниг нийти малдың бригадири, агроном эртемниг хову бригадири, бир бухгалтер, бир кассир ол-ла. МЧАЭ-лерниң бүдүрүлге-саң-хөө пландары, чыл отчеду кончуг бөдүүн, каш-ла арын саазындан тургустунган болур. МЧАЭ-лер ажыл-агыйын кежигүннерниң нийти хуралының азы баштаар черниң хуралының доктаал, протоколунга үндезилеп башкарар.

Арат ажыл-агыйларның дугайында каш сөс. Арат ажыл-агыйын шыдаар-ла кижи шыдаар. Практиканың көргүзүп турары-биле алырга, күрүнеден чээли албайн, боттарының хөреңгизи-биле ажылып тургузуп, машина-техниканы бодунуң хөреңгизи-биле садып алган араттарның ажылы шуудай берген болур-дур. Күрүнеден хөй чээли алгаш, техника, бажың, кажаа садып алгап ажылын шуудадып чадажып, хөй продукция бүдүрүп шыдавайн, азы бүдүрген продукциязын садып-саарар черлер тыппайн, продукциязы шыгжамырда үрелип чыдып берген, күрүнеден алган чээлизин эгидип төлээр туржук, харын-даа боттарының хереглелинге идик-хеп, ижер-чиирин садып алыр акша-төгерик чок арткан араттар кайы көвей.

Ынчангаш шыдаар араттар немежип-ле турар болзун, бүгү-ле чон шупту араттап албас чүве төлээде, чонну шуптузун ажыктыг ажылга хаара тудар, амыдырал-чурттаалгазын экижидер, боттарынга-даа, күрүнеге-даа ажыктыг деп көргеш, МЧАЭ-лерни база организастап тургусса кандыгыл деп хууда саналдыг мен. Колхоз, совхозтарның моон соңгааргы бурунгаарлаар оруу чаагай-ла болзунам, өршээ хайыракан!

Александр ШААЛЫ.
Тывага МЧАЭ-лер, колхозтар шимчээшкининиң үндезилекчилериниң бирээзи, эртемден-агроном.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ЖЕНЕВА. Кызыл Крестиң делегей Комитединиң төлээлекчилери Москваже чорупкан тарының бүдүүзүнде журналистерге тускай медеглел кылган. Оларның Россияга баарының кол сорулгазы — Чечен Республиканың дайындан качыгдаан чонунга дуза чедиреринин айтырыгларын дугуржуру.

● **КНО.** Ядролуг чепсекти нептеретпес дугайында керээниң киржикчилери күрүнелерниң 1995 чылдагы конференциязының белеткел комитединиң дөрткү сессиязы КНО-нуң штаб-квартиразында ажыттынган. Ук конференция ядролуг чепсекти нептеретпес дугайында керээни хуусаа чок үеде узадыр дугайында айтырыгны шиитпирлээр.

● **СИДНЕЙ.** Национал космос программазын ажылдап кылып турар австралиа чазак организациязы Россияның ажыглалдан үндүр бижип каапкан, диптер [illegible] ракеталарын черниң кылымал эдеринчилерин садып үндүрээринге ажыглаар деп турар.

● **ТОКИО.** Куба экономиктиг реформаларын угланыышкынындан ойталавас болгаш АКШ-биле харылзааларын экижидерин чедип алыр болдунг. Ол дугайында Кубаның албан чоруу кылып чораан Роберто Гонсалес Японияның даштыкы херектер сайыдынга медеглээн.

● **БРАЗИЛИЯ.** Бөмбүрзекте эң-не «эртем-сургуул» чок хоорай папуа — Чаа Гвинеяда-даа, Африка, Азияда-даа эвес, а Бразилияда туруп турар. Бразилия делегейде үлетпүр сайзыраан он шыырак күрүнелерниң санынга кирип турза-даа, оон соңгу-чөөн талазында Пиауи деп штатта Симойнс деп хоорайда 11-ден 14 хар четир уругларның 75 хуузу номчуп, бижип билбезин КНО-нуң уруглар фондузу дыңнаткан. Акша-хөреңги чедишпезинден ындыг байдал тургустунган. 1992 чылда чазак чыл бюджетиниң чүгле 3,7 хуузун өөредилгеге тускайлап берген.

Бразилияда 30 млн. уругларның иштинден 7,8 млн. уруглар школаже кажан-даа углаваан. Олар акшаны боттары ажылдап ап, ада-иезинге дузалажып турар. 2000 чыл үезинде Латин Американың эң улуг бо чуртка 18 хар четир номчуп, бижип билбес кижилерниң саны 25 млн. чеде бээрин эртемденнер санаан.

ТУСКАЙ ХООЙЛУЛАР ХЕРЕК

Ыраккы Тожуда ажылдап чурттап чоруур продукцияны херек кырында боду бүдүргеш саарып турар сайгарлыкчы-биле Кызылга ужуражып чугаалаштывыс. Ону Сундуй-оол Монгушович Арандол дээр болду.

— Тожуда «Ойнаа», «Хараал» алдын уургайларының чанында «Иви» арат-ажыл-агыйлыг мен. 50 хире иививис бар. «Хам-Сыра» совхозтуң ивижилерин элээн каш чылдар иштинде тыва далган-биле хандырып келгеним соонда, ол совхоз мээң 25 ивиим далган өртээнге берген.

Бодум садыг шугумунга хөй чылдарда ажылдап келген, Иркутскиниң кооператив техникумун 1974 чылда дооскан, товаровед кижи мен. Өөм ишти — Тожу кызы.

— Чогум чүнү бүдүрүп, саарып турар силер, Сундуй-оол Монгушович?

Сайгарлыкчы-биле чугаа

— Тожуда ивиниң баш саны кызырылган. Садып-саарар дээш эвес, өстүрер дээш азырап турар бис. Бүдүрүп турар продукциям — тыва далган. Бо ажылды ам 8 дугаар чыл кылып тур мен. Бодум чогаадып кылып алганым тарааны хоорар, шоннаар, дээрбелээр үш аппараттың дузазы-биле хүнде-ле 500 килограмм далганны бүдүргеш саарып, амыдыралга четчир орулганы алыр аргалыг бооп турар бис. Кол-ла кичээңгейни далганның шынарынче угландырып тур бис. Оон башка шынар баксыраар болза, далган кылып турар черлер эвээш эвес болганда, ону садып-саарары бергедей бээр. Бо шагның аныяк кижилери эмин эрттир хоюг кылдыр дээрбелеп каан далган чип албас боорга, албан-биле бичии каржаңныг болур кылдыр кылып тур бис.

Далганны бүдүргеш, бис Кызыл кожуунуң Кызыл хоорайда «Хоорkоопсадыгның» садыгларынга, Кунгуртугга 1000 рубльге дужаап тар-дыр бис. Оон аңгыда Улуг-Хем, Тожу, Тес-Хем кожууннардан садыглар боттары ап, садыглап турар. Тыва далганга херектел улуг. Тыва кижилер хамаанчок, орус чон, Кавказ, Ортаакы Азиядан келген улус тыва далганы садып чип турар.

Тарааны ажыл-агыйлардан садып-даа, орнажылга-биле-даа тып ап тур бис. Бисти тараа-биле кол-ла хандырып турар ажыл-агый — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы. Оон директору Анатолий Порожневский малчыннарын, пенсионерлерин далган-биле хандырып алырынга улуг сонуургалдыг. Хоорган тарааны шоннаар, дээрбелээр аппараттарны ол бүдүрүлгеге кылып бердим. Ындыг аппараттар кылып бээр дээрге малчыннарлыг, тыва чурттакчыларлыг суму чагыргалары хирезинде малчыннарны, чурттакчы чонну хлеб-биле, чиг далган-биле хандырып шыдавас.

— Чоокку үеде планнарыңар кандыгыл?

— Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң төвү Адыр-Кежиг суурга тыва далган бүдүрер аппарат кылып бээр деп кожуун чагыргазының даргазы М. К. Куулар-биле дугурушкан бис. Чүге дээрге тайга-таңды кезип чоруур ивижилерге шынарын чидирбес тыва далган чугула херек. Хлеб, чиг далганның өртээ база улуг, чок база апаар. «Ойнаа», «Хараал» алдын уургайларының удуртукчулары-биле керээ чарып алгаш, ооң ажылчыннарын балык, иви эъди-биле хандырар болдалдыг бис. Олар бисти өске аъш-чем, транспорт-биле, кывар-чаар материалдар-биле хандырар болган. Чаңгыс черде чурттап ажылдап чоруур улус хыйыртажып, хорадажып турбайн, демниг кады ажылдаарын амыдырал албадап келген үе-дир бо.

Россияның Кыдыкы Соңгу чукке көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадып кылыр биче бүдүрүлгелерге үндүрүг төлетпейн, оон хостап турар. Бисте, Тывада ындыг хоойлуну Дээди Хурал ам-даа хүлээп албаан. Москвадан үндүрген ус-дарган ажылдарының деңзызында национал [illegible] кылыры, национал ус-шевер ажылдары база чок-ла болгай. Республиканың онза ай байдалдарынга таарыштыр тускай хоойлуларны Дээди Хуралывыс белеткеп күш четпейн турар.

Болат-оол СААЯ.

Тиилелгениң 50 чылынга уткуштур

КАВКАЗ ДЭЭШ КАДЫГ-ДОШКУН ТУЛЧУУШКУННАР

Сергей Алексеевтиң номундан үзүндү

(Улапчызы. Эгези № 24, 25, 26 «Шында»).

Орджоникидзе хоорайны тавартыр Крест арттың кырынче угландыр фашистер эртип шыдавааннар. Ынчангаш база бир өске орукту шилип алыр ужурга таварышканнар. Ол орук — Суар куйларын, чалым хаяларның кызыы өдүглерин тавараан.

Фашистерге удур ол орукка Кара далай флодунуң чалаг шериглери болгаш шериг-далай училищелериниң курсантылары кайгамчык эрес-маадырлыы-биле тулушканнар. Кавказтың девискээринге бир-ле дугаарында келген өске-даа совет дайынчыларга оруктар эки билдинмес, ынчангаш орук айтыр кижилерни тус черниң чурттакчыларының иштинден эки тура-биле шилип алыры эргежок чугула апарган. А орук айтыр сорулга-биле келген эки турачылар — 80—90 харлыг чөнүкпейлер болганы черле элдептиг чүве. Олар боттарын артында партизаннар бис деп чарлааннар. Оларның шуптузу бөдүүн боо-монгулуг.

— Сезен, тозан харлыг ирейлер — бо черниң «даг ээзирлери-дир» — деп, кедээ Совет даргазы Акыр Сулейманов бадыткап чугаалаарга-даа, бистиң командирлеривис шоолуп бүзүревээннер.

Орук үдекчизи бир партизандан полк командири Иван Петров айтырган:

— Харыңар ам каш апаады, ачай?

— Сезен чаа четкен ийин. А чүл ынчаш? — деп, хорадаан шинчилиг ол харыылаан.

База бир партизандан дивизия командири генерал-майор Алексей Коновалов база эвилең айтырган.

— Тозан чаа ажып чоруур ийин.

«Бо шуут чөнүк ирей канчап орук баштаар ирги?» деп бодал генералдың сагыжынга дораан кирип келген. Тозан харлыг партизан чактыр боозун холдан безин салбас.

А үшкү партизан база боолуг. Ол — шуут чөнүк ирей.

— Харыңар кажыл, кырган-ачай? — деп, старшина Петр Сударенко дөстүнмейн, сонуургап айтырган.

— Чүс! — деп кырган партизан чоргаар харыылаан.

— Берге арт-сынга мындыг кырган кижи бисти канчап үдээр силер, кырган-ачай? — деп, старшина улаштыр айтырган.

— Хоочун партизан Базров кандыг-даа кадырга чуулбас, хоомай эвес ашак боор — деп, ирей харыылаан.

Чүс харлыг партизанны Тасолтан Апаевич Базров дээр. Тус черниң эң-не хүндүлүг кижизи.

— Чылан ышкаш хоран дылдыг чыдыг Гитлерниң фашистери Кавказтың арыг агаарын бужартадып турда, хой кежи чоорган иштинге шөлээн удуп чыдар харыым чок — деп, Тасолтан ирей шыңгыы чугаалаан.

Базров ирейниң адак-бышкаапын чиги, кашпагайы, омак-сергээ аажок, кымдан-даа ажыг кижи болган. Чүс харлыг ол партизанга далай шерииниң чылыг хөректээжин, ленталыг бөргүн, 280 октуг автоматты полк командири подполковник Андриан Горбунов белек кылдыр сунган. Ирейниң өөрээни дендии:

— Совет Эвилелинге бараан боор тур мен! — деп шериг езузу-биле дыңзыдыр чугаалаарга, далай шериглери магадаан.

Чактыр боозундан Базров ирей чарылбас:

— Кажан түрктер халдап келирге, кырган-ачам бо боо-биле эжелекчилерни кыра боолап чораан кижи-дир — деп, ол тайылбырлаан.

Даартазында даң бажында совет шериглер Кавказ даанче углай чорупкан. Кажан бистиң шериглеривис бичежек бедик арт кырынга үнүп келирге, фашистерниң бөлүк танк колоннaзы оларның соо-биле чоруп олурган. Совет шериглер кедеп чыдып алганнар. Чактыр бооларын тудуп алган Базров ирей, ооң өөрү база кедеп чытканнар.

Дайзын беш чүс метр хире чоокшулап келген. Базров ирей санап эгелээн:

— Бирээ, ийи, үш... сес, тос, он. Дайзынның он куяк тергези чоруп олур — деп, ол чугаалаан.

Фашистер чүс метр хире чедип келирге, бистиң үгер-боочуларывыс адып эгелээн. Девидеп, ыңай-бээр маңнашкан фашистерни Базров ирей чактыр боозу-биле база адып эгелээн. Кайгамчык адыгжы ирей: бирээде, чаңгыс-даа окту ол хей ытпаан, ийиде, ланчылыг далай шерии беш улай боолап турда, Базров ирей кавындылавышаан база беш удаа деңге адар болган.

Дайзынның беш танкызы өртенген. Арткаңнары дедир дезипкен...

1942 чылдың күскээр кыжынында Кавказ дагларынга совет шериглерниң байдалы дыка берге турган. Ынчан совет дивизияларының бирээзи фашистерниң бүзээлээшкининге кире берген. Баксанның чалымнарынче совет дивизияны фашистер чыгавышаан, бистиң өске шериг кезектеринден үзе кирипкен. Аъш-чем, боо-чепсек алыр аргазын дивизия чидирген. Байдал дыка бергедээн. Бүзээлээшкинге чүгле совет шериглер эвес, харын тус черниң «Заря Кавказа» деп колхозунуң кежигүннери беш чүс ажыг кижи чээрби муң баш бода, алдан муң беш шээр малы-биле кады бүзээледипкен. Балыглаткан үш чүс ажыг совет дайынчы база бар. Оларны араатанзыг фашистерниң аспаанче киирер бе? Хоржок! Ынчап болбас!

Бүзээлээшкинден канчап уштунар дугайында айтырыгны чугаалашкан дивизияның шериг чөвүлелиниң хуралынга «Заря Кавказа» колхозтуң удуртукчулары, тус черниң хоочун чурттакчылары база киришкеш, тодаргай саналдарын берген. Кавказтың кадыр дагларын, арттарын ажыр фашистерден ырай бээрин колхозтуң хоочуннары сүмелээн. Шериг чөвүлелиниң хуралынга олурушкан колхозчуларның өмүнээзинден Надар Задиани санал берген:

— Фашистерниң бүзээлээшкининден уштунуп үнер төлээде, Донгуз-Орун-Баши артын тавартыр ажып чоруй баар херек — деп, ол чугаалаарга, шериг чөвүлелиниң кежигүннери пат-ла кайгай берген:

— Кызаа оруктарлыг ол хире кадыр артты канчап ажар бис. Балыг кижилерни, хөй чаш ажы-төлдү, кырганнарны, херээженнерни, мал-маганны, аар-чиик боо-чепсекти Донгуз-Орун-Башини канчап ажырар бис. Кыштың соогу-дур, орук тайгыр доштуг, кылын харлыг, кылагар хөртүктүг.

А Надар Задиани чүгле каттырар болган.

— Планнаан бодалыңар дугайында тайылбырлап берип көрүңер — деп, дивизия командири генерал-майор Виктор Петрович Стриганов эвилең езу-биле Надардан дилээн.

Балыгланган дайынчыларны шыргаларга, чадаг-шанактарга салып алырын болгаш өске-даа сүмелерин Надар илергейлээш, чоргаар болгаш бүзүрелдиг чугаалаан:

— Бүгү делегейге алдаржып, сурагжаан улуг полководчу Суворов Альпы дагларын кыштың чыккылама соогунда хөй шерии-биле канчап ажа берген деп, бистер Кавказ дагларын база ажа бээр ужурлуг бис!

Даң хаязында дивизия, бүгү чон Донгуз-Орун-Баши артынче угландыр чорупкан...

...Бүзээлеткен совет дивизияны когун үзе узуткаарының планын фашист генералдар, фельдмаршалдар база чугаалажып, сүмележип турганнар.

— Орустарның бүзээлеткен шериглери безин үне бээр өске орук бар бе? — деп, разведка командири майор Франс Курттан бир генерал айтырган.

— Чок, дээрги генерал! Оларның шуптузун диригге тудуп алгаш, Кавказтың нефтизин оларга кастырар бис — деп, майор харыылаан.

— Хайль Гитлер! Орустарның дезе бээр оруу чок, олар капкага кактына бергеннер — деп, фашистерниң разведка шериглериниң обер-лейтенантызы Клаус Хингель база бадыткаан.

— Орустарның аъш-чеми төнген, оларның аштап-суксап харыксыраарын ам үш хонук манааш, шавар халдаашкынны ынчап эгелээри чүүлдүг боор — деп, демги майор саналдаан.

— Хайль Гитлер! Угаанныгдыр сен, майор. Удавас полковник болур сен — деп, фашист генерал мактаан.

— Хайль Гитлер! Улуг Германияга бараан боор тур мен! — деп, майор аажок алгырган.

...Совет дайынчылар, оларның соонда — «Заря Кавказтың» колхозчулары үш хонук дургузунда дыка шудургу чоруп келгеш, Донгуз-Орун-Башиниң кырынга үнүп келгеннер. Дайынчыларның, колхозчуларның өөрүшкүзүн деңнээр чүве тывылбаан: фашистерниң аспаандан олар менди-чаагай уштунуп үнгеш, улуг артты ажып келгеннер.

Маадырлыг ол рейстиң кол маадыры Надар Задиани болган. Дивизия командири ону куспактааш, үш улай ошкаан. А Шериг чөвүлелиниң кежигүнү, дивизия комиссары Михаил Пешков политкилдистиң өмүнээзинден, бүгү дайынчыларның мурнундан өөрүп четтиргенин Надарга илергейлээш, муң октуг дайынчы карабинни аңаа белек кылдыр тудускан.

(Уланчылыг).

Алексей ДУГЕРЖАА очулдурган.

ДОҢГАКТАРГА ЫНАК КИЖИ

(Уланчызы. Эгези № 22 «Шында»).

Аа, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга Донгактары бе?

Чааты Донгактары Улуг-Хем эриинде, а оларның төрел-дөргүлү кайда-чүде Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайгада суг боорунда кижи кайгаар чүве чок. Ол талазы-биле база мындыг тоолчургу чугаа бар:

Ак, Кара Чаатыларга шагда чоок-кавыга болуп көрбээн улуг шуурган хат болган чүве-дир. Ол шуурганның оруунга эннежир чүве турбаан дижир. Турган өгнү бүрүнү-биле чайып-бөөлдеп алгаш баар ышкажыл. Ындыг салымга таварышканнарны Мөөрүк, Сенек тайгаларын уг-биле ажыргаш, Хендерге унунга барып дүжүрген дээр. Хендерге-даа чаңгыс арт ышкажыл, барыктыг, а Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга! Кижи кайгаар, ыт сыгырар чүве-дир ийин. Ынчалза-даа төөгү төөгү-ле болгай.

Чаатыга шуурган-даа келген. Өглер, чадырлар көдүрлүп эгелээн. Ийи Чаатының араалбатызы амы-тын камгалап арга-арыынче кирген.

Быжыг-быжыг ыяштардан туттунганнары, халбактанганнары амы-тынныг арткан дижир чүве. — Арткаңнарының аас-кежиин бурган башкы боду көрүп каан чүве дивежикпе.

Ак-Чааты дээрге алаагы дааады-ла хадыңныг, теректиг, чодураалардыг, Кара-Чааты дээрге каразымаар көстүр шивилерлиг, дыттарлыг, чокпак кара талдарлыг. Оон укталып үнген аттар-дыр ийин. Ак база Кара Чаатылар.

Хат-шуурган-даа болза элдептиг, ийи хемниң улузун эңгы алгаш чоруткан дижир.

Ак-Чаатыдан тура шаптыргаш чораан кижилер орган-делегей одуртуп чорааш, Бай-Тайгага барып дүшкенин бистиң өгбе-төөгүвүс бурунгулар ол черниң ыяш-дажының, чонунуң байдалындан тыпкан дижир чүве.

Кара-Чаатыдан халапка таварышканнар таңды-сыннар ажып чорааш, арай аар-аар, мөге-шыыраа Мөңгүн-Тайганың бо чартыынга дүшкеннер ышкажыл, олар ам Мөңгүн-Тайга Донгактары болган. Арай чиик, арган-дорганнарын мырыңай Мөңгүн-Тайганы ажып, кайда-чүде Кыдат чуртунга чедирген чүве дижик, оларны ында Онгактар дижип адааннар база-ла бистиң Чааты Донгактарының сыскындылары чадавас. Мөңгүн-Тайга Донгаадаа ылап бистии.

Бүзүревес болзуңза Мөңгүн-Тайгаа чеде бер. Мугур-Аксын одуртур хемче көөр болзуңза Чааты унунда ышкаш шак-ла ындыг кара чаңгыс сарыг дыттар чыскаалыпкан турар. А кыстарын көр кара чаштыг, кертик хаайлыг. Чааты кыстары-ла!

Донгактар дээнде, оларны мактай бергенде, сергей-ле бээр, артында таакпылаарын безин уттуп алыр кижи болгай, Кавай-Башкы.

Бодум хуумда Донгактар дугайында чугааны Кавай-Башкы боду чогаадып алган деп билип-даа орзумза, кажан ооң чугаазын дыңнап ора, билбейн-не: «Ындыг чүве-дир аа, акым» — депкен орар чордум. Кончуг-ла сорунзалыг күштүг кижи ийин. Донгактарынга ынак, Кавай-Башкы.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ачавыс **Мөңгүн-оол Дарын-Базырович ДАРЫН-БАЗЫР** 1995 чылдың февраль 16-да 60 харлаар. 33 чылдарның иштинде Бай-Талдың колхоз-совхоз бүдүрүлгезинге үзүктел чок ажылдап келген кижи. Кол-ла мергежили — суггатчы. Кандыг-даа ажылды аңаа даандырарга кызымак, ак сеткилдии-биле эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап келген. Уран чүүлге ынак. Кол мергежили — суггатчы ажылында ам-даа ажылдавышаан чоруур.

Ачавыс «Тыва АССР-ниң алдарлыг хову ажылдакчызы» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, «Коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы» хөрек демдээ, «Күш-ажылга эрес-маадырлыг чорук», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле шаңнаткан. Тываның Россияга каттышканының 50 чылын таварыштыр диплом-биле шаңнаткан. Кедээ Советтиң ийи, район Совединиң бир чыыштарының депутады турду. Үш кыстың, ийи оолдуң адазы, он чаштың кырган-ачазы.

Ачавыс белен эвес орукту ажып эртип, бисти кижизидип, өстүрүп каанынга өөрүп, ооң төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды, узун назын назылаарын күзеп тур бис.

Уруглары Татьяна, Долаана, Чойган, күдээлери Василий, Юрий, Андрей, оолдары Чечек-оол, Чечен-оол, кенээттери Варвара, Долаана.

Бистиң ынак ававыс биле угбавыс март айда хар харлаарлар. Ававыс **Валентина Натпит-ооловна ОЮН** Чеди-Хөл кожуунуң Чал-Кежиг сумузунда амыдырап-чурттап орар. Сес ажы-төлдү чырык черге чаяагаш, азырап өстүрүп каан. Угбавыс **Лариса Дадар-ооловна САЛЧАК** Элегес ортумак школазында өөредилге эргелекчизи.

Ававыс бүгү назынында мал малдап, Чал-Кежигниң дээре малчынынга санадып, дүк кыргыыр, хураган алыр планын ажыр күүседип чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада.

Ававыстың алдан бир, угбавыстың 35 харлаарын таварыштыр оларга сеткил-чүректиң хаңызындан байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, узун назы назылаарын, чонунга хүндүткелдиг, амыдырал-чуртталгага хандыкшылдыг, бергелерге торулбас болуруп күзедивис.

Хүндүткел-биле ажы-төлү, Оюннардан, Дивиилерден, Салчактардан, Оюннардан, Бегзилерден, Оюннардан, Чиңмит-оолдардан, өскелерден-даа.

ЧАРЛААЛДАР

Шагаан-Арыг хоорайның кинотеатрынга 1995 чылдың февраль 25-те делегей фестивалының виртуоз хомусчузу, Бүгү-эвилелдиң, Тываның каш дакпыр хөөмей лауреады

ГЕННАДИЙ ЧАШТЫҢ

чогаадыкчы кежээзи болур.

ПРОГРАММАЗЫНДА:

1) 11.00 шакта «Аныяк үннер» деп республиканың чалыы хөөмейжилериниң тускай шаңналдарлыг МӨӨРЕЙИ эгелээр.

2) 17.00 шакта Тываның сураглыг хөөмейжилериниң, ыраажыларының киржилгези-биле чогаадыкчы кежээ.

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН ЧАГЫРГАЗЫ.

«Долаана» деп хууда бүдүрүлге дараазында барааннарны мөөннеп садып турар:

сүттен маргарин 1 кг-да 12000 рубль,
хендир үзү 1 кг-да 10000 рубль,
үнүштен чаглаан үс 1 кг-да 14000 рубль,
арыглаан рис 1 кг-да 3500 рубль.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Пушкин кудумчузу, 21. Телефону 3-67-96.

БАЖЫҢНЫ ОРНАЖЫП ТУРАР

Нииити ажыглал шөлү 48 дөрбелчин метр 3 өрээлдиг болгаш чудук-биле туткан бажыңны аңаа деңнежир үнелиг чаагайжыды туттунган квартирага орнап турар. Орнаар дээн ыяш бажыңның чанында дузалал ажыл-агыйның тудуглары бар.

Адрези: Хакасияның, Ермаковск районну, Мигни суур, Ленин кудумчузу, бажың № 78 квартира 1.

Кызылда харылзажыр телефону 2-48-75.

ТЫВАНЫҢ ЭРЕС-КАЙГАЛЫ

Бухгалтер А. О. Достай-оол-биле үш чыл «Улуг-Хем» солунга кады ажылдадым. Аажы-чаңы изиг болгаш дүрген кижи, отка кагган сиир-ле, дораан дырыжаш дээр. Бухгалтер туружун камгалай бергенде от шугумунда дайынчы-ла. Ынчап баргаш ышкындырыпканы алдагдалы безин онзагай ора-сомазы-биле ылгалдыг. Александр Опаевичиниң бажы-биле ол чижектиг алдагдалдар кады калган.

Оран-делегейниң чамдык чоннарында дөскеттинмези барык чагырга чок кижилер турар. АКШ-тың барык штаттарында ковбойлар, Ортаа Азияда джигиттер, төрээн Тывавыста кайгалдар... «Ковбой» деп сөстүң ук черде чиңгине утказын чырыкче 1985 чылда үнген «Советский энциклопедический словарьда» тайылбырлааны болза, аъттыг кадарчы. Джигиттерниң амыдыралы база чылгы мал-биле холбашкан. Бистиң шаандагы эрес-кайгалдарывысты, ылангыя эки турачы аъттыг шериглеривисти мунар хөлге чокка дөзевилеп безин даап бодаары берге.

Аъттыг кижиниң хей-аъды үргүлчү бедик. Ынчангаш чылгычылар экер-эрес болгаш кайгал. Экер-эрес, кайгал шынарлар А. О. Достай-оолда турганын чүгле үш болуушкунга бадыткап, оон чырыткылыг адын чыл бижилгезинге мөңгежидиксээн ийик мен.

Биргизи

Тускай эртеми агроном, элээн каш чылдарда школаларга башкылап чораан Ш. К. Кыргыс-биле кожуун редакциязынга чоок таныжып алдым. Ус-шевер, сонуургалы база хөй талалыг кижи. Математика, чурулга, география, төөгү, психология талазы-биле материалдарлыг солуп, сеткүүлдерни үргүлчү колдуктап алгаш чоруур. Бир ылгавыры болза, машина-техниканың үрелген кезектерин, обмоткаларның каш өңнүг чес удазыннарын үжеп-чиндиксээр, схемалар-шыйыглар көрүксээр. Ынчангаш типография машиналарының эдилгезин, чорудугларын таарыштырар ажылда быжыглаттынган.

Чымчаа, бичии уругларга эргелелдии база хөлчок. Линотипист ажылчын кыстарның, аштакчыларның ажы-төлү оон халбактаныр, оюп эрээр. Кезек үеде «Тимур болгаш ооң командазы» биле хөй-ле холбашкан. Редакцияның чаштарын ынча дээр турдувус. Оларның бирээзи «Думчукту» «Шумчук» деп адаарын ол хөлчок чарашсынган, сөстерни шын адаарын Шом-оол Калын-оолович каттырып-каттырып өөредир болгай. Чаштардан түвексинмес-даа, оларның кайызының-даа чаптанчыг, онзагай талаларын тып алгылаан болур.

А. О. Достай-оол кезек-кезекте Шом-оол Кыргыс-биле чөрүлдежи бээр: «Шом-оол негелде чок. Шом-оол ажыл шагында өскээр чардыгар». Бухгалтер биле башкының кайызының шынныын ол-ла дээрезинде ылавылап, тодарадыры негеттинип келир. Кайызы-даа хары угда «шын, шын эвес» болу бээрге, меңээ — редакторнуң оралакчызынга база изиг-изиг апаар. Чүге дээрге айтырыглар күш-ажылды организастаары, ажыл туруушкунун болдурбазы-биле холбашкан болур.

Ш. К. Кыргыс типографияга ажыл шагының беримчезин бригадирлеп тургаш, санап тодарадырынга мергежий берген. Ынчалза-даа оон санаашкыннары линотипистерниң, парлакчыларның, плавильщиктиң деткимчезин албаан. Үзүктелиишкин чок технологияга барымдаалап тургускан нормативтер кожуун солунунуң баазазы чегей типографиязынга таарышпас болбайн канчаар. Чүге дээрге Шагаан-Арыгның чүгле ады хоорай болгай, оон чылыы, электри энергиязы доктаамал магадылалда эвес.

Чырык бичии-ле када өжүп калырга, линотип машиналарының улуг паштарында хайынган эзилдириг дашталып калыр. Үжүк шуткуур ол бүдүмелдер доктаамал эриг турар ужурлуг. Шом-оол Кыргыс оон шуутсунгеш, бригадирлевейн барган. Чогум үүрмек сепелгелерни даң бажында, дүштеки шакта, суббота, воскресенье хүннеринде чорудар чаңчылдыг. Негелдези шыңгыы Александр Опаевич ол бүгүнү херекке-даа албас.

— Шом-оолдуң чалгаазын аай тыппас мен, кижи көөргеле барааны чаагай апарган кылаштап-ла чоруур, бо кижи чүге чай чок болур чүвел — дээш, ажылын, дайылдажып чораанын сактып чугаалаар.

Ийигизи

Типография машиналарының үрелиишкиннери болу бээрге, септелге чорударының төлевир саналгаларын калган Начын-оол Ламага чамдыкта кылдыртыр турдувус. Ол дээрге даштыындан көөрге, шериг баштыңы түрлүг. Дурт-сыны аян-шевергин, ынчалза-даа сеткили шала уян болгаш ылбай кижи чүве. Биске ажылдаары-биле чалаарывыска эгезинде шуут ынаваан.

— Прораб кижиниң шалыңы улуг, солунга корреспонденттилеп шыдавас мен — деп, Начын-оол Монгушович ажыы-биле чугаалады.

Сөөлүнде харын ажылдай берди. Саң-хөө талазы-биле тускай эртемниг, хөй чылдарның дургузунда садыг шугумунга ажылдап, ажкоор даргалап чораан акыйны улус ажыл-агыйының корреспондентизинге хүлээп алдывыс. «Нормативтер, тарифтер, рассчеттар» дамчыштыр А. О. Достай-оол биле Н. М. Лама чоокшулажы берген.

Александр Опаевич кызыгаар камгалалының чытчыы-биле дөмей. Профессионал саң-хөөчүнүң тургузуп каан нарядын безин чогуур санажылгаларга дүүштүр катап-катап хынаар, шүүрээр, «ээдинге» четкеш соксаар болган эвеспе.

— Ажылдың хемчээли көрдүнген төлевирге дүгжүп турар шын-дыр. Күрүне өртектеринге карышкак шуут турбас ужурлуг — деп, А. О. Достай-оол хынаан сөөлүнде таарзынар.

Үшкүзү

Бир катап, февраль 23-түң бүдүүзүнде, А. О. Достай-оол сактыышкын демдеглелдерин меңээ көргүстү. Холунуң ужуунуң чаражын канчаар ону. Бижиттинген саннарның тодаргайы парлап кааны-биле дөмей. Кыска сактыышкыннарның сөс-домааның чиңгине тывазын, херек сөстерниң шын чыдынында эптеттингенин дораан эскердим. Та каш чыл иштинде ол бижимелдерин хойлап келген. Парлалгага үндүрүп алыр дээш кожуун солунунга бухгалтерлей бергени база чадавас. Оон демдеглелдерин солунга редакторлааш, оттуг шугумнуң секунда бүрүзүнүң онза айыылдыын хөрек-чүрээмге база катап хүлээп алдым. Айыылдыг орукту эрткен болгаш Александр Опаевич көс дег изиг апарган боор чадавас, ооң чанышсынышы чогу дайын одунга хөрлээленген.

Байырлалдар хүннеринде оюн-тоглаа организастажырынга эки турачының идепкейлии хөлчок. Хой өзээр, ижин-хырын сыгар талазы-биле кымдаа аңаа эннешпес.

Хүндүлүг эки турачы пенсияже үнгеш, үр чурттаваан. Эрес-кайгал кижиниң ажы-төлү, салгалы арбын чоржук. Ооң адазы Сарыг-Опайның дугайында төөгүнү эки турачының чүгле аксындан дыңнадым, чыл бижидилгезиниң демдеглелдеринде ук чугаа артпайн барган.

Арапчор ОКСУР.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Любовь по-итальянски!» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда. **Видеозалга: «Кым кандыгыл?»** 10.00, 13.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дракула» 13.30, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ярость в наследство» (Япония) 13.00, 15.00 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Неведомые узы» 12.30, 14.50, 17.10 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң хүндүлүг эргим ынак уруувус, угбавыс, дуңмавыс Борбаана Биче-ооловна Дамдынны орнукшударынга улуг дузаны көргүскен Эрзин кожуун чагыргазының, ажылдап чораан организациязы Кызыл хоорайда № 2 божудулга бажыңының, Кызыл Сылдыс ортумак школазының, Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агыйның, суму чагыргазының, участок эмнелгезиниң, садыг салбырының коллективтеринге, чаңгыс курсчуларынга, чаңгыс классчыларынга, суурнуң бүгү чонунга, эш-өөрүвүске улуу-биле четтиргенивисти, черге чедир мөгейип турарывысты «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, дуңмалары, керни, уруу, төрелдери.

Бистиң ачавыс, акывыс, дуңмавыс, баштак-хөглүг, ус-шевер, күш-ажылчы мал эмчизи Юрий Доржуевич Балааның аар аарааш, мөчээни-биле холбаштыр сеглеп четпес кажыдалывысты, ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, бүгү таланың деткимчезин көргүскен «Чаа орук» совхозтуң специалистеринге, бухгалтерлеринге, кожууннуң өөредилге килдизиниң, Бай-Даг ортумак школазының, кожууннуң кижи болгаш мал эмнелгелериниң коллективтеринге, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, эш-өөрүвүске улуу-биле четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Өөнүң ишти, уруглары, кады төрээннери, күдээлери, кенээттери.

Бистиң хайыралыг ынак ачавыс, кырган-ачавыс, кырган-кырган-ачавыс Николай Лопсанович Дажинмайның болгаш эргим ынак хеймеривис Олег Николаевич Дажинмайның чырык өртемчейден бистен чарлып чорутканы-биле, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, оларны сөөлгү орукче үдежип, биске материалдыг болгаш моральдыг дуза-деткимчени көргүскен «Шын» солунунуң коллективинге, Эрзин кожуун чагыргазынга, кожууннуң эмнелге, школа коллективтеринге, Эрзин суурнуң өске-даа коллективтеринге, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Кызыл кожууннарындан, Кызыл хоорайдан келген төрелдеривиске, кудаларывыска, чаңгыс классчыларывыска, эш-өөрүвүске, өске-даа бүгү чонувуска черге чедир мөгейбишаан, улуу-биле четтиргенивисти хүндүлүг «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Дажинмайларның өг-бүлези.

Бистиң эргим ынак дуңмавыс, угбавыс Чечек Чымбаевна Чамзырын бачыттыг хай-халапка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, бүгү таланың дузазын көргүскен дөргүл-төрелдеривиске, чонувуска, дуңмавыстың ажылдап чораан организациязының коллективинге, эш-өөрлеривиске, кудаларывыска черге чедир мөгейип, четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр илереттивис.

Угбалары, дуңмалары.

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс Сергей Калзанович болгаш оглувус, дуңмавыс, акывыс Алексей Сергеевич Шойгуларның бистен чарлып, мөчээни-биле биске таварышкан ажыг-шүжүүвүстү үлежип, оларны сөөлгү орукче үдээринге улуг ачы-буянын, дузазын көргүскен Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, республиканың Чазаанга, Культура яамызынга, «Шын» солун редакциязының, Кызылдың чылыдылга-электри төвүнүң, филармонияның, театрның, «Саян», «Аян» ансамбльдериниң коллективтеринге, эш-өөрүвүске, ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ээзи, авазы Р. А. Долзатмаа, өг-бүлелери.

Бистиң эргим ынак ачавыс Сыгыр-оол Кыргысович Билинмаа 45 харлап чорааш, хенертен мөчээни-биле холбаштыр биске таварышкан кажыдалды, ажыг-шүжүгнү деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг үнелеп четпес улуг дузаламчыны көргүскен Улуг-Хем кожуун чагыргазынга, бойдус камгалал черинге, кожууннуң төп эмнелгезиниң, № 2, № 41 аптека коллективтеринге, ырак-узак черлерден келген дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, чаңгыс классчыларывыска сеткил-сагыжывыстың ханызындан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Бистиң энерелдиг иевис, дуңмавыс, угбавыс Татьяна Чыдымовна Шожутту орнукшударынга киришкен, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен, моральдыг-даа, материалдыг-даа деткимчени көргүскен бүгү эш-өөрлерге, Кара-Хаак суму чагыргазынга, «Кара-Хаак» совхозтуң, Кара-Хаак ортумак болгаш Черби дузалал школаларының коллективтеринге четтиргенивисти «Шын» солун дамчыштыр илергейлеп, курлак чедир мөгейдивис.

Т. Ч. Шожуттуң өөнүң ээзи, оолдары, төрелдери.

Бистиң эргим ынак акывыс, оглувус Амир Конгар-оолович Сарыглар 25 харлап бар чорааш, кара сагыштыг өлүрүкчүнүң холундан чырык өртемчейден, чоок кижилеринден, аныяк назынындан чарылган. Оглувустуң, акывыстың чырыткылыг тураскаалы, овур-хевири бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Оглувусту, акывысты сөөлгү орукче үдежип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен «Сүмбер-Уула» колхозтуң удуртулгазынга, чагырга черинге, школа, садик коллективтерине, Өвүр, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл кожууннарындан келген төрелдеривиске, кудаларывыска, угба-честелеривиске, күдээ-кенээттеривиске, суурувус чонунга, оглувустуң эш-өөрүнге, кады кожаларывыска черге чедир мөгейип, четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис.

Ада-иези, дуңмаларындан.

ЧАЗАЛГА

1995 чылдың февраль 10-да үнген «Шынның» дөрткү арнында «Мээң садып турар чүүлдерим болза» деп чарлалда телефон дугаарын 3-34-44 эвес, а 3-35-44 кылдыр эде номчуур.

Кызыл кожууннуң өөредилге килдизи, Кур-Чер ортумак школазының коллективи, башкы, улус өөредилгезиниң тергиини

Александр Серемаевич
МОНГУШТУҢ

46 харлап бар чорааш, хенертен мөчээниң улуг хараадалы-биле дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: П. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34: келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26: кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 16271. Индекс 54240. Чагыг № 35—295.